

jaroslav vacek

O duši,
šílenství a genialitě

dauphin
strictly commercial

Tato kniha je knihou o duši, jejích nemocích a o genialitě – od starověku do současnosti.

Géniové jsou vzácným kořením lidského pokolení.

Jejich kreativita překračuje obvyklé hranice. A právě to vyvolává nedůvěru. Jak je možné, že někdo v umění, vědě či technice dospěl tam, kam nevidíme? Kde se v něm vzala jeho mimořádná vynalézavost? Že by zvláštní přízeň bohů? Nejsou v pozadí jeho kreativity nějaké tajuplné vlohy? Může být géniem obyčejný člověk, jehož kognitivní funkce nevybočují z mezí populační normy?

MUDr. Jaroslav Vacek (*1931)

je absolventem Fakulty všeobecného lékařství Univerzity Karlovy. Po praxi na psychiatrii, neurologii a úrazové chirurgii působil v letech 1961–1970 jako primář psychiatrického oddělení nemocnice v Karlových Varech.

V roce 1981 emigroval do Německa, kde působil jako soudní a vězeňský psychiatr. Publikoval kolem stovky odborných prací v češtině, němčině a ruštině. Česky psané knihy: *Paranoidní syndrom vlastního zápachu* (Psychiatrické centrum, Praha 1992), *O nemocech duše* (Mladá fronta, Praha 1996), *Velké psychiatrické případy* (Paseka, Praha 2001).

O duši, šílenství a genialitě

Jaroslav Vacek

O duši,
šílenství a genialitě

dauphin
strictly commercial
2012

Tato kniha vychází díky laskavé podpoře Tvůrčího literárního stipendia
ČNPS

© Jaroslav Vacek, 2012

Cover Image © Zdeněk Hajduch, 2012

© Dauphin, 2012

ISBN 978-80-7272-437-6

ISBN 978-80-7272-532-8 (pdf)

ISBN 978-80-7272-533-5 (e-pub)

ÚVODEM

Talentovaných lidí je bezpočet. Géniové jsou vzácným kořením lidského pokolení. Přicházejí s něčím novým, objevným. Jejich kreativita překračuje obvyklé hranice. A právě to vyvolává nedůvěru a podezření. Jak je možné, že někdo v umění, literatuře, filozofii, vědě či technice dospěl až k vrcholům? Kde se v něm vzala jeho mimořádná vynalézavost, jak mohl dospět ke svým neobyčejným tvůrčím schopnostem? Že by zvláštní přízeň bohů? Není to dílo ďáblov? Nejsou v pozadí jeho kreativity nějaké tajuplné vlohy, případně zděděné? Může být géniem obyčejný člověk, jehož duševní funkce nevybočují z populační normy? Neskrývá se za nimi dokonce nemoc jeho duše? S takovými otázkami se lidstvo potýká odnepaměti.

Tato kniha se omezuje výhradně na oblast evropské, případně židovsko-křesťanské kultury. Kromě izraelských zůstávají ostatní mimoevropské kulturní tradice (Střední Východ, Egypt, Asie a další) bez povšimnutí. Čtenáře seznamuji s vývojem představ evropské populace o duši, o nemocech duše a o genialitě od biblického starověku až po současnost, připojuji stať o tzv. tvůrčí nemoci a o záhadách intuice a ukončuji kapitolou o tvůrčích aktivitách psychiatrických pacientů včetně zmínky o tzv. art brut. V mých výkladech dominují medicínské, zejména psychiatrické aspekty, odpovídající mé celoživotní profesi a netajím, že jsem na poli historie umění diletantem. Podklady pro svou knihu jsem sbíral třicet let. Můj dík patří mé ženě Ulrice za její trpělivost a panu Robertu Čalkovi za jeho pomoc při řešení četných technických problémů při sepisování textu této knihy. Bývá zvykem některá literární díla opatřovat věnováním. K této zvyklosti se připojuji a své dílo věnuji památce svého celoživotního přítele, psychiatra MUDr. Pavla Baudiše, CSc. (1930–2011).

Z HISTORIE PŘEDSTAV O DUŠI, ŠÍLENSTVÍ A GENIALITĚ

Starý zákon a judaismus

Známý anglický historik **Paul Johnson** v úvodu svých Dějin židovského národa (1995) výstižně napsal: „*Od doby Abrahamovy po současnost uplynula téměř čtyři tisíciletí. To jsou více než tři čtvrtiny celých dějin civilizovaného lidstva. Židé si vytvořili odlišnou a specifickou identitu dříve než kterýkoli z ostatních dochovaných národů. A tuto identitu si udrželi až do dnešních dnů, uprostřed strašlivých protivenství. Židé uměli číst a psát od prvopočátku svých dějin a jejich jazyk – hebrejšтина – sdílela s nimi jejich pohnutý osud. Rozvinuli umění psát historická vyprávění hutně a dramaticky půl tisíciletí před Řeky. Jejich pochopení lidské psychiky je předmětem obdivu i v naší době. Nalezli slova pro vyjádření nejblubších lidských emocí, úzkosti, zoufalství či opuštěnosti a nacházeli proti nim i obranné prostředky v naději, pevném odhodlání, v důvěře v Boží pomoc, v pokání, v lítosti a pokoře.*“ Starý zákon vypráví o velkých („geniálních“) osobnostech z Božího pověření. Byli vyvoleni pro svou roli Boží prozřetelností jako vládci, vojevůdci a proroci. Na rozdíl od řeckých antických mýtů se mnohé s nimi spojené události v nějaké formě odehrály a nebyly čistou fabulací. O existenci Abraháma, Mojžíše, Davida, Šalamouna a mnoha dalších „geniů“ pochybuje málokdo, ač Starý zákon jako dějinná kronika dílem zcela racionálním není a pojednává o mnoha záhadných a nevysvětlitelných událostech, pramenících z fabulace obdobného typu jako je tomu v mýtech antického Řecka. Lze biblické legendy brát vážně, nebo to jsou jen metafory? Rabíni, kteří se podíleli na vzniku těchto legend, možná úmyslně pomýjeli některé historické skutečnosti a dali průchod představivosti proto, aby splnily svůj cíl: utěšovat a posilovat vztah k Hospodinovi, bránit zlu a modlářství.

Při vědomí ohromného rozsahu textů Starého zákona se zdá poněkud udivující, jak nepříliš hojné jsou údaje o duševních nemocech. Duševní chorobu

jako následek posedlosti ďáblem tak, jak se o ní píše v Novém zákoně, naleznete ve Starém zákoně jen v nepřímých náznacích. Hospodinovy hrozby za neposlušnost v 5. knize Mojžíšově (Deuteronomium, 28. kapitola) vrcholí těmito slovy: „*Hospodin tě raní egyptskými vředy a boulemi, svrabem a prašivinou, které nebudeš moci vyléčit. Hospodin tě raní šílenstvím, slepotou a pomatením mysli (...) napořád budeš týrán a utiskován, po všechny dny. Zešílíš z podívané, na kterou se budeš muset dívat.*“ V Zachariášově proroctví (12,4) čteme, čím Hospodin postihne nepřátele židovského národa. „*V onen den (...) udeřím a každý kůň se splaší a jezdec na něm zešílí.*“ Starozákonní Hospodin byl jedinou instancí, která rozhodovala o zdraví a nemoci vyvoleného národa, jediným soudcem, uvalujícím trest nemoci, i jediným lékařem, jenž odpouštěl a uzdravoval. Absolutní poslušnost a oddanost Hospodinu, nebo naopak hříšnost, pochybovačnost a rouhání byly etiologickými kritérii pro vznik nemocí včetně šílenství. A Hospodin uzdravoval: „*Tehdy se rozevrou oči slepých a otevrou se uši bluchých. Tehdy kulhavý poskočí jako jelen a jazyk něměho bude plesat*“ (Izaiáš 1, 35, 5, 6). Rozhodoval Hospodinův hněv či jeho milosrdenství. Ve Starém zákoně není však docela jasná úloha „zlého ducha“ nebo „ducha od Boha“. Duch člověka, z hebrejského „rúach“, je dílem Božím a v okamžiku smrti se vrací k Bohu. Je silou, přetvářející lidské osobnosti, soudce, krále či proroky. Je neviditelný a tajuplně vstupuje do lidského nitra. Být osvícen Duchem svatým znamená být moudrý a předvídavý, někdy dokonce být obdařen prorockými schopnostmi. „*Vyleje svého ducha na každé tělo, vaši synové a vaše dcery budou prorokovat, vaši starci budou mít sny, vaši jinoši budou mít prorocká vidění,*“ se píše v knize Joelově (Kap. 3, 1, 2). Proroci (*profétés*) jsou „vidoucí“ a „Boží muži“ (*nábí*). Prorokují ve svatém vytržení, tranzu či religiózní extázi. Některé informoval Hospodin ve snech a také podezření na chorobnou bázi prorockých zážitků je důvodné. Ezechiel měl pětkrát „*zjevení Boží slávy*“ (Ezechiel, 1. kapitola): bizarní, zčásti lidské okřídlené bytosti se zvířecími (býčími, orlími) partiemi, ohně a blesky, kola plná očí, vše zářící a hlas „Všemohoucího“. Prorok byl médiem, odříkával své božské vize formou monotónního zpěvu s občasnými výkřiky, někdy se uměle podněcoval kadidlem, alkoholem či drogami a i hudba usnadňovala jeho vytržení. Kárávě hovořil prorok Izaiáš o zlořádech v jeruzalémském chrámu: „*Také tito blouzní z vína, po opojném nápoji se potácejí: kněz i prorok blouzní z opojného nápoje, jsou pomateni vínem, po opojném nápoji se potácejí, blouzní při viděních*“ (Izaiáš, 28,7). Realitě světa nemohle odpovídat ani ona ohromující báje o geniálním Danielovi a o jeho v rozpálené peci přeživších druhých na dvoře

šíleného krále Nabuchodonozora, i o jeho přenocování v jámě lvové. Nejvíce udivuje Danielovo luštění Nabuchodonozorových snů a geniální výklad známého „mene tekel“. Když po sedmiletém šílenství král Nabuchodonozor zemřel, ujal se vlády Belšasar. Hodokvas jím aranžovaný vstoupil do dějin. Pílo se z pohárů, uloupených Babyloňany v jeruzalémském Šalamounově chrámu. Opilý král halucinoval. „*V tu hodinu se ukázaly prsty lidské ruky a něco psaly na omítku zdi královského paláce naproti svícnu. Král viděl zářící ruky, která psala. Tu se barva obličejů krále změnila a myšlenky ho naplnily hrůzou, poklesl v kyčlích a kolena mu tloukla o sebe*“ (Daniel, 5. kapitola). Geniální Daniel tajuplný nápis rozšifroval: „*Mené, mené, tekel ú-parsin*“ („Zčetl jsem, zvážil, rozdělil“). Bůh Belšasarovo kralování ukončil. Těže noci byl Belšasar zabit.

A co ďábel, sehrávající tak často svou zlou roli v Novém zákoně, „sátán“ („pomlouvač“), „husátán“ („nepřítel“) či zlý duch? Hebrejci původně, stejně jako jiné národy oněch dob, uctívali demony a různá božstva, jak přetrvávaly z dob animismu (veškeré jsoucno je oduševnělé). Exorcista **Don G. Amorth** (2006) píše, že bible hovoří o zlém duchu víc než tisíckrát a kdosi spočítal, že nejméně v šesti stech případech je ďábel zmiňován v Novém zákoně. Farizejové (v hebrejštině i aramejštině „oddělení“), dohlížející na striktní dodržování „Zákona“, byli o existenci ďábla přesvědčeni, aristokratičtí a konzervativní saducejové ji prý zpochybňovali. Židy obklopující kmeny či národy uctívaly nějakého svého boha (monoteismus), případně i více bohů. Z Egypta importovaný a faraonem Amenhotepem IV. kolem roku 1350 př. Kr. zavedený Atonův monoteistický kult možná o sto let později inspiroval monoteismus Židů. Nelze se divit, že Židé přijímali některé kultury nesemitských Filištinů či ostatních semitských kmenů. Hospodin, jediný skutečný Bůh, však jedinou nadzemskou bytostí nebyl. Měl své anděly, služebníky, posly, netělesné duchovní bytosti, neviditelné, jen výjimečně s přechodně viditelným tělem. Stvořil je ještě před stvořením světa, podroboval je zkouškám a odměňoval svatou milostí. Někteří neobstáli. Oslepeni pýchou od Hospodina odpadli. Vyhnal je na pospas věčné trýzni do pekelných temnot, které směli občas opustit a uvádět lidi v pokušení, páchat zlo a vyvolávat choroby. O ďábelské posedlosti jako zdroji šílenství se mluvilo až od Kristových dob a vlastní demonologii rozvíjel teprve pozdější judaismus. Kromě knihy Jóbovy „satana“ ve Starém zákoně najdete jen výjimečně. David se stal obětí satanovy intriky. „*Proti Israeli povstal satan a podnítil Davida, aby sečetl Izraele*“ (I. Paralipomenon 21, 1). Po návratu Židů z babylónského zajetí prorok Zacharjáš o svém vidě-

ní pronesl: „*Potom mi ukázal velekněze Jósua, jak stojí před Hospodinovým poslem, a po pravici mu stál satan, aby proti němu vznesl žalobu. Hospodin však satanovi řekl: Hospodin ti dává důtku, satane, důtku ti dává Hospodin, který si vyvolil Jeruzalém.*“ Satan je ve Starém zákoně též kamuflován. V 1. knize Žalmů (Žalm 18) se říká: „*Ovinuly mě provazy smrti, zachvátily mě dravé proudy Ničemníka.*“ Ničemník, perzonifikovaná smrt, satan. Satan, „ničemník“ nebo „drak“? V 6. kapitole knihy Exodus je scéna před faraónem: „*Vezmi svou hůl a hoď ji před faraóna a stane se drakem.*“ Drak, mýtický netvor, je symbolem ďábla: „*Svou mocí jsi rozkymácel moře, drakům na vodách roztrátils blavy,*“ říká Žalm 74, 13. Také Azazel byl pouštní démon, satan. Leviticus 16, 6: „*Jeden blas pro Hospodina, druhý pro Azázela.*“ Jiným symbolem satana byl had. Ve 3. kapitole v Genesis je ona známá historka o „hadu pokušiteli.“ Jeho vinou bylo lidstvo zatíženo „prvotním hříchem“. Ve 12. kapitole Apokalypsy je v osmém verši poslední biblický výklad: „*A veliký drak, zvaný ďábel a satan, který sváděl celý svět, byl svržen na zem a s ním i jeho andělé,*“ doplněný ve verších 13 až 16, kde je drak s hadem ztožněn. Když král David zhřešil, „*vztáhl anděl svou ruku nad Jeruzalém, aby v něm šířil zkažení.*“ Hospodin Davida politoval a anděla zbrzdil (2. Sam., 16). Anděl, Hospodinu sloužící duch a přesto zhoubce? Padlý anděl, satan, ovládl toho, koho opustil Duch svatý. Duch sváru, lži i šílenství, původně dobrý, byl však vůči Hospodinovi bezmocný. S jistými rozpaky čteme knihu Jóbovu. Zůsta-ne člověk věrný Hospodinu i v těžkém utrpení, nebo jen potud, pokud mu z toho kyne prospěch, jak soudil satan? „*Nastal pak den, kdy přišli synové Boží, aby předstoupili před Hospodina, přišel mezi ně i satan.*“ Hospodin mu jeho nástrahy proti Jóbovi dovolil a „*satan ranil Jóba od hlavy k patě*“. Opustili ho všichni. Jób své zoufalství neskrýval: „*Můj dech se oškliví mé ženě, vlastním dětem páchnu.*“ Hospodinovi však nezlořečil. Uzdravil se, žil ještě stočtyřicet let a zemřel sytý dnů. Kniha Jobova byla však určitým plagiátem. Napsal to v Rusku narozený a posléze v Americe působící židovský znalec sumerských literárních památek Samuel Noah Kramer. Jóbova kniha ve Starém zákoně vznikla poté, co byl Šalamounův chrám zbořen Babylóny, asi šest set let před Kristem. Asi tisíc let předtím sepsal tentýž příběh neznámý sumerský mudrc. V těžkém a nespravedlivém strádání má trpící nadále uctívat svého boha, dokud k němu neobráťí své milostivé oko. Nelze se vyhnout mystériu prvotního hříchu. Po dlouhá staletí se na něj svádělo i šílenství. Praotec Adam byl odleskem Božího světla, byl ušetřen nemocí těla i duše a zlo s ním nic nez mohlo. Následoval pád. Adam se pokládal za nezávislého na Hospodinovi a podlehl ďábelskému

ponoukání. Odmítl Hospodinovu přízeň a zavinil prvotní hřích. Ztratil svou věčnost a čekala ho smrt. Jeho hřích se přenesl na všechny jeho potomky a tak každý jedinec, nositel „dědičného hříchu“, trpí za jím nezaviněné hříchy. Celé lidské pokolení se stalo jeho vinou hříšným, chorobami i šílenstvím trpícím a smrtelným. „*Mzdou hříchu je smrt*“ (Řím. 6, 23).

Judaismem odkojený Ježíš veřejně působil krátce, rok až tři. Byl historickou raritou. Jeho vliv byl rozhodující až po jeho smrti. Nemoci včetně šílenství zavinily hříchy, zlé mocnosti, nečistí duchové či démoni. Ježíš choré uzdravoval, ďábla z posedlých vymítal a mrtvé křísil. S ďáblem vedl i osobní zápas. Po křtu v Jordánu ho Duch vyvedl na čtyřicet dní na poušť. Poušť byla rejdištěm zlých duchů. Ježíš satanovu pokoušení odolal. Na Genezaretském jezeře utišil bouři a dospěl do Dekapolisu (deset nežidovských měst v Sýrii). Duševně chorý v Gadaře bydlel v hrobech a rozlámal řetězy, jimiž ho poutali. Křičel dnem i nocí a bil se kameny. „*Mé jméno je legie, poněvadž je nás mnoho,*“ řekl Ježíšovi. Ten z něj nečisté duchy vyhnal. Vešly do vepřů, jejich stádo se utopilo ve vodách jezera a posedlý přišel k rozumu. Tehdy začal exorcismus křesťanské epochy.

Psychiatrická kazuistika případu periodické (asi manickodepresivní) psychózy s významným podílem perzekučních bludů se týká prvního židovského krále Saula (vládl asi v letech 1100 až 1020 před Kristem). Příběh začíná idylicky. David je u krále: „*Kdykoli na Saula doléhal duch od Boha, bral David citaru a brál na ni. Saulovi to přinášelo úlevu a bylo mu dobře, zlý duch od něho odstupoval.*“ Saulova choroba (deprese, záchvaty vzteku) a zášť (závist?) k Davidovi záhy propukla. Stalo se, že se „*druhého dne Saula zmocnil zlý duch od Boha a on uvnitř paláce běsnil jako posedlý*“. (Je to výjimka, kdy Starý zákon užívá adjektiva „*posedlý*“). Davida Saul nedokázal kopím usmrtit. (I. Samuelova, kapitoly 16 a 18). Velikášské a úkorné bludy, zuřivé běsnění, úzkostná agitovanost a trýznivá zádumčivost se stupňovaly. Pokořen v pohoří Gilboa Filištinskými nalehl na meč. I jeho tři synové zahynuli. Kniha Samuelova popisuje i první případ simulace šílenství. Před Saulem prchající David se dostává do filištinského města Gatu ke králi Akišovi. Královi sluhové v něm Goliášova přemožitele poznali. „*Protože změnil způsob svůj před očima jejich, a bláznem se dělal, jsa v rukou jejich, psal také po vratech u brány, a pouštěl sliny po bradě své.*“ Král Akiš měl Davida za šílence a vstup do svého domu mu odmítl. (I. Samuelova, kapitola 21). Starý zákon vyličil i padoucnici ze spánkového laloku (temporální epilepsii). Bohabojný Bileám (Balám) míval vidiny. Tu a tam padl k zemi,

viděl Boha a slyšel jeho hlas. *„Tú se ho zmocní Boží duch a on pronesl svou přikopěd: Výrok Bileáma, syna Beórova, výrok muže jasnozřivého, výrok toho, jenž slyší řeč Boží, jenž mívá vidiny od Všemocného, když upadá do vytržení, má odkryté oči.“* (Numeri, kapitola 24). Teprve pozdější židovské náboženství rozvíjelo skutečnou démonologii. Šílenství z hněvu Hospodinova budiž. „Zlý duch“? Davidova hra na citeru Saulovi ulevila a „zlý duch od něho odstupoval“. David uprchl do Samuelova „prorockého domu“ v Rámě. Saul poslal své pochopy, aby ho zajali. *„Ti spatřili sbor proroků v prorockém vytržení. (...) Vtom spočinul duch Boží na Saulových poslech a také oni upadli do prorockého vytržení. Oznamili to Saulovi a on poslal další posly, ale také ti upadli do prorockého vytržení. (...) Šel tedy do Rámy sám (...) ale i na něm spočinul duch Boží, takže dál šel v prorockém vytržení, až přišel do prorockého domu v Rámě. Také on si svlékl šaty a také on upadl před Samuelem do prorockého vytržení. Celý den a celou noc ležel nahý.“* „Prorocké vytržení“ bylo tedy navštívením Hospodinova ducha. Komunikace proroků s Hospodinem však prý byla „přirozená“, vysvětlením jejich proroctví byly metafory, analogie a podobenství. Božským vyzařováním byla i imaginativní schopnost proroků. Pouze Mojžíš hovořil s Hospodinem bezprostředně a bez podobenství. Rozporů mezi Starým zákonem a historickou realitou je nepočítaně. Později nejen křesťané, nýbrž i Židé zapomínali na Hospodinovo varování před magií a jejími úkony. *„Ať se u tebe nevyskytne nikdo, kdo by provedl svého syna nebo svou dceru ohněm, věštec, obírající se věštby, mrakopravec ani hadač ani čaroděj ani zaklínač, ani ten, kdo se doptává duchů zemřelých, ani jasnovidce, ani ten, kdo se dotazuje mrtvých“* a *„Neobracejte se k duchům zemřelých a nevyhledávejte vědmy a neposkvrňujte se jimi“* (Leviticus, 19, 30). Hospodinova pokynu nedbal ani sám Saul, ač ve své zemi působení vyvolávačů duchů zemřelých a jasnovidců zakázal. Vědma z En-dóru mu vyhověla. Před poslední bitvou s Filištiny mu Samuelův duch jeho konec zvěstoval (1. Sam., 28). Starý zákon sice věštění zavrhoval, zákaz se však vztahoval jen na neoficiální magii. Tu oficiální provozovali židovští „géniové“. Mojžíš rozdělil svou kouzelnou holí Rudé moře a způsobil, že na poušti vytryskla ze skály voda. Z egyptského pohledu byl škodlivým kouzelníkem, z židovského pak svatým služebníkem Hospodina.

Významným doplněním judaismu je Talmud (z hebrejského „lilmod“, učit se, aramejsky „poučení“). Známe dva: Jeruzalémský (350 až 400 po Kr.) a Babylónský (z konce 5. století po Kr.) V roce 721 př. Kr. po vpádu Asyřanů zaniklo severní království a deset tamních izraelských kmenů zaniklo. Následovníci Asyřanů, Babyloňané, zničili v roce 586 jižní království (Judeu) a elitu obou

v něm žijících židovských kmenů Judy a Benjamin odvedli do babylónského zajetí (586–539 př. Kr.) Jejich návrat umožnil perský král Kyros po dobytí Babylónu. Vrátila se jen část Židů a vznikla dvě náboženská centra – Babylón a Jeruzalém. Pět knih Mojžíšových („tóra“) zůstávalo nadále bází judaismu. Soudržnost židovského národa byla narůstající diasporou ohrožena a měly ji zabezpečit oba talmudy. Koncem 2. století vznikla starší část, „mišna“, obsahující starší, ústně předávané učení, a v pátém století vznikla mladší a rozsáhlejší „gemara“ obsahující příklady a diskuse moudrých o zákonech v průběhu několika staletí. Během dalších staletí se přidávaly texty další, a tak stále přibývalo nových rabínských interpretací odpovídajících době, v níž učení mužové žili. Jeruzalémský talmud o jednom svazku tak doplnil čtyřikrát obsáhlejší talmud babylónský. Jde o výklad nejen náboženských předpisů, nýbrž i vědomostí z historie, literatury, zemědělství, etnografie a medicíny. Je to jakási encyklopedie starého židovského vědění s nikdy neukončenou diskusí, pochybováním a logikou. Talmud nesvívá myšlení do rigidního systému předem přijatých pouček a dává prostor pro dialog v zápisech o disputacích moudrých rabínů. I na šilenství se pohlíží jinak. Jádrem je racionální. Všechny nemoci mají svou příčinu, ač vše je v rukou Hospodina. Ne každé šilenství vyvolal Hospodinův hněv, nadpřirozené příčiny obligátní nejsou a nové představy antických Řeků a Římanů byly zčásti přijaty (například Hippokratova humorní teorie). Z kompetence rabínů převzaté šilenství přebírali lékaři. Klasický rabínský judaismus, založený na talmudu, byl ortodoxním směrem a panoval po celý středověk. Zaměřoval se na racionální studium Starého zákona, Talmudu a na plnění židovských rituálních pravidel.

V průběhu dalších staletí narůstaly židovské mystické směry, které Starému zákonu neodpovídaly. Tradovalo se, že Mojžíš obdržel na hoře Sinaj od Hospodina kromě desatera přikázání i další ústní poučení – **kabalu** (kabala tedy znamená „ústní podání“, „přijetí“ či „tradici“). Jde o ezoterické učení, jež se rozvíjelo od 9. století s vrcholem ve 12. a 13. století v jižní Francii a v Katalánsku. Určeno bylo „vyvoleným“, vyzrálým osobnostem. **Moše ben Šen Tov** z Leónu shrnul její principy ve spise **Záblesk** (Zohar, 1280). Byla to původně v aramejštině, později v hebrejštině sepsaná sbírka ezoterických židovských moudrostí. Druhou knihou kabaly byla *Knihla stvoření* (Šéfer jesirá). Moudrosti kabaly mají dávnou historii. Hospodin je sdělil skupině svých andělů v ráji, ti je prozradili Adamovi, ten Noemovi a Abrahámovi a přes Egypt se dostaly k Mojžíšovi. Génem kabaly byl ve středověku **Jicchak ben Šelomo**

Luria, zvaný „Lev“ (1534–1572). Jakožto směsice magicko-mystických úvah byla spojena s vírou v mnoho ďábelských bytostí s vůdcem satanem. Tito „nečistí duchové“ vstupovali do lidí a mluvili jejich ústy. Šlo je zapuzovat mocnými slovy (například „abrakadabra“, což je aramejsky ďábel). Kabala poskytovala i návod, jak může duše opustit tělo a cestovat vesmírem až do sedmého nebe, kde sedí Hospodin. Duševní choroba vyvěrala z ďábelské posedlosti. Z kabaly vycházel v 18. století

chasisidismus ve východní Evropě. „Chassid“ znamená hebrejsky „zbožný“. Bylo třeba překlenout propast, která v průběhu dějin vznikla mezi vzdělanými rabíny a obyčejnými židovskými lidmi. Chasidismus podněcoval vizionářství a citové prožívání religiozity. I prostý Žid se měl podílet na prožívání spojení s Bohem a takové mystické spojení aktivně prožívat. Jeho původcem byl v první půlce 18. století podivínský Izrael ben Eliezer (Baal Šema). Vymeditoval si ho o samotě v horách. Požadoval náboženskou extázi jako spojení s Hospodinem. Jako všechna charizmatická hnutí prošel i chasidismus velkou krizí s následující postupnou degenerací. Udržel se pouze v modifikovaných formách až do naší současnosti, ač jeho význam v judaismu velký není. V rámci judaismu se objevovaly ještě před začátky středověku různé magické a do demonologie se nořící legendy připisované králi Šalamounovi či dokonce Mojžíšovi. Obsahovaly zárodky exorcismu. Řecky psaná Šalamounova závěť ze 3. století po Kr. podávala zevrubný popis démonů jako původců nemocí. Zvěstovala kouzla proti nim. Kouzelník může za pomoci démonů lidi postihnout nejen slepotou či hluchotou, nýbrž je i uzdravit. Za tyhle výstřelky však už oficiální rabínský judaismus nebyl zodpovědný. Ne všichni rabíni vykládali shodně judaistické příkazy z posledních dvou Mojžíšových knih. Důsledný byl jeruzalémský rabín Šamal, liberálnější naopak učitel svatého Pavla Hillel. Ortodoxní Židé na striktně dogmatickém výkladu Starého zákona setrvávají, převahu však získal v Německu vzniklý judaismus reformní. Jeho vznik podnítil německý filantrop Israel Jacobsohn (1768–1828). Z reformního judaismu se démonické interpretace nemocí duše vytratily. Víra v existenci démonů byla rozšířena v celém starověkém světě a medicína byla odedávna spojena s magií. Nicméně v judaismu ďábel nikdy nenabyl takových rozměrů jako v křesťanství a Židé v pozdějších staletích nepronásledovali čarodějnice tak jako křesťané.

Od antiky do středověku

Iracionální a mystické výklady geniality starověkého Řecka vyvěraly z mytologické atmosféry antického světa, jemuž byla cizí představa, že by tvůrčí aktivita vyvěrala jen z mimořádných schopností individua. Řecká mytologie byla nádhernou projekcí vnitřního světa a hodnot antického světa. Polyteistické náboženství antických Řeků se opíralo o mýtické příběhy bohů. Kromě hlavních bohů byly božské i Charitky (Grácie), nymfy aj. Démoni, nadpřirozené bytosti, byli prostředníky mezi bohy a lidmi a jejich paleta byla pestrá. Korybanti a Kúreti žili v horských jeskyních a také většina divokých Kentaurů s lidským poprsím na koňském těle náležela k ďábelským figurám. Služebnice boha podsvětí Erínye, ohyzdné stařeny s drápy na rukou a zmi-jemi na hlavě, vždy v černém, byly však spravedlivé. Ztělesňovaly výčitky svědomí a stíhaly zločiny.

O autorovi největších výtvorů světové literatury, *Ílliady* a *Odysey*, nejgeniálnějším básníkovi lidských dějin **Homérovi** víme málo a někteří jeho existenci dokonce zpochybnili. Zdá se však, že žil v osmém století př. Kr. a že byl slepým potulným pěvcem. Měl své veršované eposy jen uloženy v paměti? To by přesahovalo všechny lidské schopnosti. Možná, že v nějaké písemné formě existovaly, leč slepý Homér by z nich měl sotva užitek. Homér měl „*psyché*“ za ducha zemřelých, životodárnou duší byl „*thymos*“ jako celým tělem prostupující životní síla mizící se smrtí. Pro svou inspiraci prosil Homér o milost bohů. Vznik nemoci přičítal jejich hněvu. Nemocný je proto musel prosit o pomoc.

Asi o dvě století později básník a rolník **Hésiodos**, který vysvětloval zrození bohů i vznik světa z chaosu, nepochyboval, že básnické umění je bohy věnovaný zázrak, jemuž se nelze naučit. Nepřisuzoval démonům jen zlé úmysly. Jsou „duší zlatého věku“ a pomáhají člověku jako ochranné božstvo. U starých Řeků končilo denní jídlo úlitbou daimonu, ochránci domu.

V 6. století př. Kr. v Řecku rozšířený **orfismus** nazvaný podle mytického pěvce, hráče na lyru a kněze Dionýsova kultu **Orfea**, o božském původu nesmrtelné duše nepochyboval. Duše byla na zem vyhnána za trest za svou dávno vinu z jiného světa. Tělo člověka je pro ni vězením. Duše musí prodělat své putování a osvobodí ji až smrt těla. Po pouti se „kruhem nutnosti“ vrátí do říše věčné blaženosti. Bájný Orfeus skončil neblaze. Spáchal sebevraždu nebo ho roztrhaly bakchantky. Jeho utržená hlava prý zpívala i po smrti.

„Pýthágorejci“ od šestého století př. Kr. měli tělo také za vězení nesmrtelné duše. Jejím očisťování napomáhá askenze. Judaismus ji prý neznal. To nesou-

hlasí. Starý zákon se zmiňuje o asketech, kteří odešli do pouště, aby se setkali s Hospodinem. V Kristově době některé židovské obce žily asketicky v očekávání brzkého konce světa, například „esejci“ od Kumrámu. Židovské obce tzv. terapeutů chtěly dospět askézí ke kontemplaci. Pýthágorajci měli sebevraždu za nepřipustnou, ač se jejich patriarcha svévolně ze světa sprovodil. Pouze duše, jež nebyly odsouzeny k pobytu v tartaru, jsou po smrti svobodné. Odsouzené musí nadále putovat.

Pýthagorás (cca 570–510 př. Kr.), legendami opředený génius z Krotónu v jižní Itálii, osobně nic nenapsal a jeho myšlenky zapsali jeho žáci. Vymyslel mytologii čísel, z nichž vznikla mystická numerologie oživená ve středověku Nostradamem. Všechno jsoucno je oduševnělé. Duše je součástí teplého a vlhkého „éteru“. V srdci sídlí životní síla, „*thymos*“. Ovzduší kolem lidí ovládají démoni. Pýthagoras byl podivným člověkem. Koho by napadlo ukončit svůj život tak, jak to ve svých osmdesáti udělal on? Zadržoval čtyřicet dní dech, dokud nezemřel. Leckteré pokyny pýthágorajců byly až směšné: Zákaz dotknout se bílého kohouta nebo jíst fazole, protože jsou podobné genitáliím. I krapet poezie v jejich učení bylo: moře jsou Diovy slzy. Pozdější filozofové byli racionálnější, ač to tak na první pohled často nevypadalo. Názory pýthágorajců přežívaly po řadu století až do renesance. Kolem roku 500 před Kristem míní pýthágorajec **Alkmaión z Krotónu**, že lidské zdraví je výsledkem harmonie sil vlhka a sucha, chladu a tepla. Disharmonie v nich vyvolá nemoc. Orgánem duše je mozek jako vůdčí princip (*hegemonikon*) a výhradně člověk myslí, zvířata jen vnímají. Potulný kazatel a „zázračný muž“, vegetarián vyhýbající se sexu, jenž pět let dodržoval slib mlčení, **Apollónios z Tyany**, patřil v druhé polovině 1. století k „novopýthágorajcům“. Hlásali dualismus: „Onen svět“ proti reálnému, duch proti tělesnosti. Bůh se reálnému světu vzdálil, k novému sblížení však dojde. Čím hlubší propast mezi bohem a lidmi, tím silnější je mystický žár člověka v touze po bohu. Zlý duch nakazil obyvatele Efesu morem. Apollónios ho vypudil. Prý i on byl ďáblem posedlý. Chtěli z něj dokonce udělat Kristova pohanského soupeře.

Podivínský samotář a mystik z Efesu **Hérakleitos** (540–475 př. Kr.), ve stáří první evropský poustevník v horách, napsal spis O přírodě. Spis „temný“ a pro lidi nesrozumitelný. „Všechno plyne, nic netrvá“ a „boj je otcem všeho jsoucna“. Zdrojem všeho je božský a rozumem nadaný „věčný oheň“, jakási pra-energie, jejíž součástí je i lidská duše. Ctnostná duše dokáže smrt těla přežít a stane se jeho součástí. Životopisec řeckých filozofů **Diogenés z Laer-**

tu (Laertius) ve 3. století př. Kr. tvrdil, že Hérakleitos napsal polovinu svých spisů ve stavu melancholického šílenství, a druhou v jiném podivném stavu („*megalóphron*“).

Lyrik **Pindaros** (518–445 př. Kr.) opěvoval básnickými metaforami boží milost jako podmínku básnické tvorby. Učení eleatů (Xenofanés, Parmenidés, Zénon) z řeckého města Elea na západním pobřeží Itálie jižně od Salerna lze obtížně pochopit. Moudrému a uctívanému **Parmenidovi** (540–470 př. Kr.) pomáhala „bohyně světla“ nebo „bohyně spravedlnosti“ Diké, jejímž otcem byl Zeus a matkou bohyně zákonného pořádku Themis (Římané si je spojily v bohyni Justicii). Přivedla ho na „cestu pravdy“, takže napsal naučnou báseň O přírodě. Pravého poznání lze dosáhnout rozumem. Vznikání ani zanikání neexistuje, pohyb a změny světa jsou jen klam.

Otec antické tragédie básník **Aischylos** (525–456 př. Kr.), autor Spoutaného Prométhea o mýtickém géniovi, jenž se stal symbolem osvobození lidstva z nadvlády přírodních sil a nesklonil se ani před krutým Diem, použil termínu *maniai* pro šílenství a posedlost, a to promiskue s jinými pojmy (např. *lyssa*). Autor asi sto dvaceti antických dramat **Sofoklés** (496–406 př. Kr.) zabrousil do patologie duše, když věnoval dvě z nich sebevraždě Héraklovy manželky Déianeiry a hrdiny trójské války Aiáse, jenž v záchvatu šílenství ze vzteku, že nezískal Achillovu zbroj, pobil dobytek Achájců, a když se z něho probral, sám nalehl na meč. Autor tragédií, podivínský samotář **Euripidés** (480–406 př. Kr.), vztahy mezi omámeností ducha, šílenstvím a tvůrčím nadšením básníků. potvrzoval. I výčitky svědomí hrozí zešílením. Mykénský král Orestés, mstící se vrah vlastní matky Klytaimnéstry, se v Euripidově tragédii vyznává svému strýci Meneláovi. Příčina jeho šílenství? „*Vědomí, že jsem provedl špatný čin (...) smutek, jenž mě stravuje.*“ Meneláos zvidá: „*Jaké hrůzné vidiny jsi měl?*“ „*Domníval jsem se, že vidím tři panny černé jako noc. (...) Běda mi, jak mě tíží toto pronásledování, mě neblabého.*“ Ano, Múzy přinášely inspiraci, Erýnie (římské Fúrie) šílenství, usmířené Erýnie, bílé Eumenidy, však svědomí zklidňovaly.

Athénský malíř **Apollodór** mluvil koncem 5. století př. Kr. o „*manii*“ jako o veškerém šílenství. A kterak neslýchanou moudrostí obdařený a podivínský athénský kameník **Sókratés** (469–399 př. Kr.) poučoval na tržištích občany, popsal Platón ve svých dialozích Obrana Sókratova a Faidón. Šílenství není nic zlého. Jeho prostřednictvím přicházejí na Hellas velké dary. A Abdéry, řecký „Kocourkov“, se dostaly do křížku s občanem **Démokritem** (460–370 př. Kr.) Svého abdérského učitele Leukippa, s nímž vymyslel atomismus, pře-

výšil. Jeho tvrzení spoluobčany pobuřovala. Že je vesmír nekonečný a země není středem všehomíra? A že si lidi vymysleli náboženství jenom ze strachu? Abdérští vašnostové nepochybovali o jeho šílenství. Pozvali slovutného lékaře Hippokrata z dalekého Kósu. V Démokritově zahradě si Démokritos s Hippokratem všechno vyříkali. Hippokratés měl konšelům potvrdit, že občan Démokritos to nemá v hlavě v pořádku. Zle je zklamal. Démokritos je zdrav, šílení jsou spíš Abdérané. Jeho učení nepochopili. Také propagoval *eudaimonii*, osobní blaženost či klid duše dle pravidla „všeho s mírou“. Ve spise O básnictví napsal: „*Bez šílenství by nebylo velkých básníků*“ a „*Génius se stává úspěšnějším prostřednictvím choroby. Zdraví básníci toho mnoho nesvedou.*“ Abdérské konšely přežil. Bylo mu sto devět let, když vydechl naposledy.

Američtí autoři Dacey s Lennonovou ve své knize o kreativitě (2000) citují psychologa Jaynese (literární odkaz neuvádějí), jenž soudil, že nejranější antické výklady duše vycházely z představy dvoukomorové mysli. V první, bohy ovládané komoře duše vznikají jimi věnované tvůrčí myšlenky, které zprostředkovávají Múzy (dcery Diovy a bohyně paměti Mnemosyné, jichž je devět, jejich vůdcem Apollón a každá je příslušná pro určitý druh tvorby). Pociť-li někdo touhu po tvorbě, požádal o pomoc příslušnou Múzu. A pak sami olympští bohové vdechli jejich prostřednictvím své ideje do oné první komory mysli. Druhá komora pak umožnila jejich realizaci, například slovem a písmem. Jenomže dle některých myslitelů oněch dob (prý včetně Platóna a Aristotela) hostila ona bohy bezprostředně neovládaná druhá komora mysli i šílenství, což prý však dle řady vykladačů nemuselo představovat duševní nemoc v našem současném pojetí, nýbrž pouhé tvůrčí nadšení.

Složitě a často rozporné jsou úsudky elegantního athénskému aristokrata Platóna (427–347 př. Kr.) „*Mánia od Múz se zmocní něžné a svaté hluboké duše, probudí ji a naplní nadšením pro zpěvy a pro ostatní básnictví, zdobí tisíce činů praotců a vychovává tak přicházející generace. Kdo se však bez mánie od Múz přibližuje k branám poezie v přesvědčení, že se stane básníkem pouze tím, že ovládne umělecké řemeslo, ten zůstane nedokonalý a tak básnictví oněch střízlivých vybledne vedle básnictví těch zanícených. (...) Je třeba ukázat, že taková mánia od bohů je propůjčením nejvyššího štěstí.*“ (Faidros) Co si však Platón představoval pod pojmem „mánie“? Skutečné šílenství nebo jen shůry seslané tvůrčí nadšení, tvůrčí entuziasmus? Vykladači se o to prou. Vyjádřil se Platón ale o šílenství nějak blíže? Rozeznával dvojí. První, bez boží intervence, jak ho vysvětlil Hippokratés, z narušení tělesných šťav při chorobách těla. A to druhé? To už božské je a uděluje *božskou*

extázi. Kdo ji získal od Apollóna, umí věštit. Dionýsovi patří „zasvěcování“, Múzám básnictví a zbytek Afrodítě a Erótovi. Pravda, okouzující mytologie, ale vztah kreativity a choroby duše neřeší ani za mák. Platón arci dodal: „*Ve skutečnosti se nám v šílenství dostává nejvyššího dobra, je-li dáváno jako dar boží*.“ Platón se odvolává i na starší moudrost: „*To bylo už dávné přísloví, že básník, pokud sedí na trojnožce Múzy, není při plném rozumu*.“ Ptejme se tedy znovu: Je tvůrčí schopnost jen od bohů seslanou „mánií“, entuziasmem nebo šílenstvím? Platón též o komsi napsal: „*Mnozí ho mají za šíleného, on je však pouhým nadšencem a jim to zůstává skryto*.“ A ještě jedno Platónovo vyjádření o „mánii“: „*Už ti starší, kteří toto pojmenování zavedli, nepokládali mánii za ošklivou či škodlivou a jistě by neoznámili krásné umění (...) jménem mánie. Pokládali to slovo za krásné potud, pokud vzniklo řízením božského osudu. (...) Stejně tak se vyvíjela mánie z nemoci a nejtěžších útrap, kterým byly některé rody následkem zloby bohů vystaveny...*“ A tady jsme u oněch rozporů v Platónových výkladech. Leibbrand s Wettleyovou (1961) poukázali na slova z Platónova Ióna (dialogu o básnictví), že básníci netvoří s pomocí *techné*, nýbrž prostřednictvím iracionální *theia dynamis*, a že jsou stejně *posedlí* příznivým duchem jako bez rozumu tančící „korybanti“ (kněží frygické královny Kybele). Platón nepochyboval o nadpřirozeném původu duše a o její nesmrtnosti. Demiurg, stvořitel, věnoval člověku tři duše. První (*noetikon*) je nesmrtná, neviditelná, nemateriální, duchovní, rozumová a v mozku sídlící. Existuje i mimo něj jako součást „světové duše“ a tělo jí slouží jako vozidlo. Má vliv jen na intelekt. Ač je součástí světové duše, je ryze individuální a má svou „hvězdu“. Duší je tolik, kolik je hvězd, a každá je jiná. O další, smrtelné části duše, se postarali pomocní bohové („nástroje času“). Duši opatřili tělem. Její druhou částí je v hrudi nad bránicí duše „vášnivá“ (*thumos*). Je to vůle a činí člověka bojovným nebo zbabělým. Od rozumové není izolována a spojuje je „isthmus“ krku. Mezi bránicí a pupkem má člověk třetí, a to „žádostivou“ zvířecí duši (*epithumetikon*), obživný a pohlavní pud, slast a nelibost. Trojdílná duše je ovšem jednotná. Platón ji ve Faidrovi přirovnal ke koňskému spřežení. Kočí jako „duchovní duše“, tažní koně ony další, jedna šlechetnější, druhá nešlechetná. Platónovým úvahám o příčinách duševních chorob porozumí dnes málokdo. Je jejich příčinou onemocnění těla? Většinou ano, nějak se však podílejí i příčiny psychologické. Jak se to děje, to se čtenář Platónových spisů sotva dozví. Duševní choroby jsou i božského původu jakožto odplata za hříchy a za spáchané zlo. Duševní nemoc je *anoia*, nerozumnost. Má dvojí formu: *mania*, bláznovství, a *amathia*, neznalost, což by odpovídalo slabomyslnosti

a demenci. Léčba duševních chorob spočívá v „očišťujících rozhovorech“. Je třeba získat potřebné informace, získat vliv na nemocného a ukázat mu cestu k ctnostnému životu, lze však i trestat, případně použít některé léky. Vencovský (1983) píše: „*Duševně chorí, kteří jsou zuřiví a nevyléčitelně nemocní, se mají zabubit, poněvadž je tomu tak lépe jak pro ně, tak pro stát.*“ Šedivec (1998) to potvrzuje citací z Platónovy Ústavy: „*Nemocní, kteří nejsou zdrávi na těle, by se měli nechat zemřít, a nemocní, kteří vyrostli špatně duchovně, a nelze je vyléčit, by se měli usmrtit.*“ Tělo podle Platóna může mít bezpochyby na duši škodlivý vliv. Příklad? „Hysterie“ žen. Co o ní napsal Hippokratés, bude uvedeno záhy. Platón měl nejspíš Hippokratův spis k dispozici. Porovnání letopočtů pro to mluví. O 33 let mladší Platón se narodil v roce 427, Hippokratés v roce 460 před Kristem. Platón přirovnal dělohu k „putujícimu zvířeti“. Porucha tělesných šťáv, děloha vysychá, je tím pádem lehčí a může v těle putovat. Postihuje panny, neplodné a vdovy. „*Vdávejte se a choroba zmizí.*“ Timaios je přírodovědný dialog. Na Raffaelově slavném obraze „Athénská škola“ drží Platón v ruce právě tento spis. Filozof Platón se v něm pustil do anatomie, fyziologie a patologie, do medicíny. Duševní nemoci bez zásahu bohů? 41. kapitola Timaa to stvrzuje. Někteří vykladači Platóna se divili, že to takhle Platón v Timaiovi napsal. Takový „somatický determinismus“ u Platóna? Byl v rozporu s tím, co napsal jinde. Platónovy výroky o mánii a šílenství od bohů už známe. Je šílenství podmínkou geniality básníků? Některé (entuziasmus) ano, jiné (*anoia*) ne? Jasnou odpověď nenalezneme. Emoce, vášně a pudy jsou ale produktem tělesného, a tím i hrozbou pro božskou duši. Zhýralost smyslného těla a zpustnutí zaviní i doživotní šílenství. I nekončící zoufalství proměny tělesné šťávy a jejich výpary zasáhnou onu první, nesmrtelnou duši. Platón se přiblížil i otázce geniality. Logický nesoulad nelze zamlčet. Dokonalé básnictví přece vyvěrá z bohy seslaného entuziasmu, což je však i ona mánie, tedy nemoc duše *sui generis*. Zdatnost spočívá „v moudrosti, statečnosti, uměřenosti a spravedlnosti“. Moudrost je zdatností rozumu, statečnost vůle. Uměřenost (*sófrsyné*) je rovnováha duše a spravedlnost vzájemnou vyvážeností oněch předchozích. A bohy věnovaná „mánie“ tu ve hře není? Nezapomeňme na *daimónion*. Mluvil o něm Sókrates a Platón ho měl za vnitřní hlas, který člověka varuje. S termínem „démon“ v běžné řeči nemá nic společného. Platón ho však ve svém Symposiu vykládal jako prostředníka mezi bohy a člověkem, takže ho perzonalizoval jako dobrého ducha v protikladu ke *kakodaimonu*, špatnému duchu. Šedivec (2000) píše, že skrze daimona se podle Platóna provádí věštění. Víc

kritického o Platónovi prozrazovat nechci. Ponechme si ho raději v tradičně idealizovaném obraze minulých věků.

Dobrá, pomineme skutečné šílenství a spokojíme se s entuziasmem básníků. Proč ne? Nadšení jistě byli a entuziasmus nepřekračoval hranice psychologické normality. V antice se však zrodil i *furor* latiníků. Problém? Jistě. *Furor* je zuřivost, zlost, vztek, slepá vášň, zaslepenost i šílenství. Hodně zkrocený *furor* by možná za entuziasmus označit šlo. Anglický psycholog německého původu **Hans Jürgen Eysenck** (1995) to sváděl na lingvistické zmatky: „*V latíně neexistuje lingvistický rozdíl mezi šílenstvím a inspirací. Mánie a furor jsou výrazy, které zahrnují mnoho různých neracionálních stavů, jako jsou zloba, vášně, inspirace a duševní choroba.*“

Na řadě je polyhistor **Aristotelés** (384–322 př. Kr.), zakladatel peripatetické školy. Vychovával Alexandra Velikého, což si k stáru odskákal. Musel opustit Athény, kde by ho pro „bezbožnost“ snad i odpravili. Umřel za rok v exilu, možná sebevražednou otravou akonitinem z oměje. Šílenství se podílí na genialitě. „*Slavní básníci, umělci a státníci trpí často melancholií nebo šílenstvím.*“ Koho myslel konkrétně? Empedokla, Sókrata i Platóna. A co duch člověka? Nesmrtelný, smrtí nezaniká? Jak je to s ním před narozením a po smrti člověka? K tomu se Aristotelés nevyslovil. Ani se nesnažil pro duši najít konkrétní sídlo v těle. Divný je jeho výrok, že ti proslavení trpí melancholií nebo šílenstvím. Je melancholie něco jiného než šílenství? Jen terminologická nepřesnost? Pro Aristotela byla mánie v podstatě tělesná nemoc. Lze ji kurýrovat dietou a projímadly. Tím se přece léčí tělo, že? Jestliže se tím zlepší i mánie, pak jde logicky o tělesnou chorobu. Aristotelés také naznačil teorii degenerace. O ní víc v historii psychiatrie 19. století. „Výstup z přírody“ je zvrhlost a úpadek, a nemoc duše je zvrhlostí. Ztrátou mravnosti se člověk blíží zvířeti a klesá na nižší stupeň vývoje bez ušlechtilosti. Aristotelem podnícené úvahy o tzv. *pneumatu* přetrvaly v různých modifikacích až do novověku, vydatně je posílil stoicismus. Jak funkci nervů vysvětlit? Jsou to kanálky, v nichž proudí pneuma. To do těla vstupuje s dechem, z plic pokračuje do srdce, z něj do arterií, do mozku a do svalů. Je to však i životní princip (*zootikon*), duchovní, nadpřirozená božská síla, na jejímž výkladu se mohly svými spekulacemi vydovátět desítky mudrců. Jejich formou jsou různé druhy *spiritus*, které nikdy nikdo neviděl stejně jako nikdo neviděl „černou žluč“, takže šlo o science fiction sui generis. *Pneuma* a *spiritus* přežily víc než jedno tisíciletí, byt lékaři a filozofy líčené v detailech různě.

Pro šílenství v různých formách existovaly v antice různé termíny. Hodně jich zaniklo, jen některé (zčásti v jiném smyslu než v antice) přetrvaly až do současnosti: „Mánie“ (Apollodór, 5. století př. Kr.), „hysterie“, „melancholie“, „epilepsie“ (Hippokratés, 5. až 4. století př. Kr.) a „hypochondrie“ (Galén, 2. století po Kr.) Ještě k Aristotelově spisu *Problemata*. Následkem melancholické povahy se mnozí stali božskými lidmi a předvíдали budoucnost, z jiných se stali básníci. Mocný melancholický temperament do nich přitahuje i nebeské demony a díky jim upadají tito lidé do blouznivého nadšení. Posedlost demony jako příčina šílenství v antickém Řecku? Někteří tvrdí, že antika něco takového neznala. To tak úplně nesouhlasí. Antická společnost zaujímala k šíleným různé postoje. Záleželo na tom, jak se k ostatním chovali. Pakliže je neohrožovali, nechali je „bláznit“ dle libosti. Hérakleitos z Pontu (388–310 př. Kr.) trpěl bludem, že všechny lodě připlouvající do přístavu Pireus jsou jeho, a proto každou slavnostně vítal. Uzdravil se a následně líčil, jak byl v době svého šílenství šťastný. Posedlosti zlými duchy se říkalo *kakodaimonomen*. Nebezpečné spoutali a věznili. Byli obětí magických sil, posedlí demony (*daimonan*) nebo nymfami (*nympholeptos*). Ale co blouznivé nadšení, Platónův tvůrčí entuziasmus, tvůrčí extáze? To vyšitost duše nebyla? Manicko-prorocké, religiózní, múzicko-poetické vytržení? Zajisté, klidné rozpoložení duše se tím nemyslí. Nemyslela se tím jen docela obyčejná inspirace? Aristotelés své pochybnosti o božském podílu na ní netajil. Hluboké poznání věcí může být výsledkem pouti vlastních myšlenek (asociací) člověka duší. Má jich v mysli spoustu, jsou spolu propojeny a putují od jedné ke druhé. Dnes jeho objevu říkáme asocianismus.

Do dějin se stále víc prodírala melancholie. Aristotelův žák **Theofrastos** z Lesbu (327–287 př. Kr.), jenž v roce 319 vylíčil nepěkné povahy (pokrytce, pochlebníka, škarohlída apod.), ji pokládal za chorobu duše. Trochu předbílám. **J. Starobinski** (1960) napsal: „*Slovo melancholie označuje (...) přirozenou štiavu (černou žluč) (...) která nemusela vyvolat nemoc. Označuje však i duševní nemoc, vznikající z nadbytku nebo denaturace (...) této štiavy a pak působí hlavně na ducha. Tato nesouhlasnost má však i svou dobrou stránku: v jiném smyslu je melancholie atributem neobvyklých duchů, průvodkyní heroické vyvolenosti, básnických a filozofických blav.*“ Antické Řecko tedy v božskou inspiraci vynikajících osobností, atletů, zápasníků, panovníků, vojevůdců, filozofů, řečníků a hlavně básníků převážně věřilo. Výtvarné umělce prý Řekové do galérie géníů nezařazovali. U nich entuziasmus roli nehrál. Všechno byla *techné*, a tak ještě dlouho náleželi do cechu řemeslníků.

Vědecký duch antického Řecka ztrácel od 2. století po Kristu důvěru a rostl zájem o magii, démony a tajuplné události. Narůstal vliv kultů z Orientu a Egypta. K šíření magie i astrologie přispěl stoicismus. V jeho čele padesát let stál vzdělaný stoupenec eleatů **Zénón z Kitia** (asi 333–262 př. Kr.), který pocházel z Kypru a který jako téměř stoletý spáchal sebevraždu oběšením z přesycenosti životem. Vrcholem stoicismu byl římský filozof Seneca. Dodnes se obdivujeme lidem, schopným si za všech okolností zachovat „stoický klid duše“, ataraxii. Neprozrazují tím ale tak trochu spíš svou lhostejnost? Žádné námitky proti sebevraždě? Není snad výrazem svrchované nezávislosti duše stoika? Lidé by měli žít v souladu s rozumem. Co že ten rozum ale je? Součást světového rozumu v souladu s bohem, což je i všeprostopupující *pneuma* čili „duch“, nejčistší a dynamický princip vývoje. Čiší z toho panteismus: svět je božský harmonický celek a jeho součásti spojuje vzájemná sympatie. A duše člověka s centrem v srdci? Výron božského pneumatu.

Epikurejec a stoupenec Démokritova atomismu **Lucretius Carus** (97–55 př. Kr.) sepsal latinským hexametrem báseň O přírodě. Strach před bohy je zbytečný. Člověk má „duši“ (*anima*) a „ducha“ (*mens*). Duch člověka řídí, duše je smrtelná a nemoc duše vzniká z nemocí těla. Carus skončil sebevraždou, otevřel si žíly.

Většina tradic řecké antiky se prosadila i v Římě. Mírně je narušil římský advokát, politik a rétor **Marcus Tullius Cicero** (106–43 př. Kr.) Posteskl si v Hovoroch Tuskulských, „*jak, ach, Aristoteles všechny génie za melancholiky měl,*“ a divil se, že se přece vnuknutí jako daru bohů tělesně a duševně chorým spíše nedostává. Je spíš výsadou vybraných duchů.

Římský básník **Quintus Horatius Flaccus** (65 př. Kr.–8 př. Kr.) se posmíval „bláznovství“ některých básníků, kteří se pokládali za něco výjimečného, nicméně psal i o „ušlechtilém šílenství“ (*insania amabilis*) a posteskl si, že kdyby i on byl o trochu víc chorobný, napsal by nejspíš lepší básně.

Římský stoický filozof **Lucius Annaeus Seneca** (4 př. Kr.–65 po Kr.) odpověděl na Serenův dopis, že „*musíme přece věřit řeckému básníkovi, že někdy je příjemné i ztratit rozum a i Platónovi, že marně klepe na bránu poezie, kdo je úplně při smyslech a Aristotelovi, že každý génius má v sobě trochu šílenství. Jen vzrušená duše může vyslovit něco velkého, co převyšuje všechny ostatní. Když odvrhne obyčejné a ušední myšlenky a povznes se v posvátném nadšení do výše, teprve pak dokáže zapívat něco vznešenějšího než lidská ústa.*“ (Tím „řeckým básníkem“ myslel Seneca básníka lásky a vína Anakreóna, jenž zemřel v roce 485 př. Kr. a jehož

bohem byl Bakchus). Serenův dopis Senecovi byl fikcí. Seneca si ho umně vyfabuloval jako záminku svého pojednání O duševním klidu. Fiktivní autor onoho dopisu se v něm jeví jako poněkud hypochondrický depresivní neurotik omrzelý životem („taedium vitae“). Seneca podněcuje k aktivnímu životu. Smrtnými hříchy jsou „lenivost“ i přehánění snahy po dokonalosti. „*Nejhorší zlo je být odepsán ze stavu živých dřív, než jsi umřel.*“ Nejčastěji se cituje Senecův výrok „*Nullum magnum ingenium sine mixtura dementiae*“ („*Žádný velký duch není bez trochy bláznovství*“). Jakožto vrcholný stoik svou sebevraždou krátce před svými sedmdesátinami Seneca ani nikoho nepřekvapil. Možná mu ji dokonce nařídil jeho dávný žák Nero pro jeho účast na spiknutí proti němu.

Méně známý je římský spisovatel řeckého původu **Aulus Gellius** (2. století po Kr.), autor obsáhlých vzpomínek na svá studia v Athénách Attické noci. Psal mimo jiné o potrhlem římském aristokratovi a „gramatikovi“ jménem Domitius Arhenobarbus Domitius. Byl nositelem přízviska *insanus* („šílený“). Šlo o těžkého „psychopata“ (nesnesitelný, morózní či melancholický, neustávající v pronášení stížností na hloupost a úpadek doby). Lange-Eichbaum měl Gelliovy postoje za typický doklad toho, že v dobách římského císařství bylo mimořádné nadání římského občana běžně připisováno osobám s výrazně abnormální osobnostní strukturou

Termín *génius* v současném smyslu v antickém světě nebyl používán. Objevil se až v 17. století a teprve 19. století ho téměř vymanilo ze sféry iracionálních spekulací. Beze zbytku se to však nepodařilo dodnes. Kořen termínu „*génius*“ je obsažen v substantivu „*ingenium*“ (důvtip, nadání), jež pochází ze starolatinského „*geno*“ či novolatinského „*gigno*“ (plodím, rodím, dávám vzniknout). U Římanů šlo původně o tělesnou tvůrčí sílu, takovou, jaká se projevuje plozením a rozením. I duchům zemřelých se říkalo *géniové*. *Génius* byl strážným duchem, jenž člověka provázel od zplazení až do smrti. Svého „*génia*“ měl tedy každý svobodný muž, zatímco ochránkyní žen byla bohyně Juno. Existovali „*géniové*“ určitých míst, spolků, vojenských jednotek i státu, případně panovníka. Dodnes se zachoval výraz „*genius loci*“ jakožto „*duch spojený s místem*“. Sókratův *daimonion* jakožto vnitřní nabádající a varovný hlas svědomí se s genialitou nespojoval. Lange-Eichbaum píše, že termín „*genialita*“ je čistě evropský a nikde v Asii ho prý neznají.

Dnešní autoři se termínu *genialita* spíše vyhýbají a píší v obdobném smyslu o kreativitě. Antické představy o vztazích geniality a šílenství tedy nebyly jasné. Antická extáze byla jakýmsi vstupem inspirujícího ducha do člověka.

Vyvolávaly ji Múzy a svůj podíl měl i bůh vína, družnosti a veselí Dionýsos uvolňující tvůrčí síly umělců. Šílenství bylo trestem bohů. Své nepřátele postihoval Dionýsos šílenstvím, svým citelům umožnil vnořit se do extáze, získat v ní nové zkušenosti a tvůrčím způsobem je zpracovat.

Zpráva o šílenství nacházíme v antice bezpočet. Připomeňme hrdinův nářek v Aischylově Upoutaném Prométheovi: „*Opět mě drásá křeč a zasahuje blud, probouzí se šílenství a střechovo bodnutí mě nutí k útěku. Úzkost srdce ochromuje mé smysly, třesím své oči bez chvilky oddechu, hnán ze své pouti zuřící bouří útrap, neschoopen slov.*“ Zmatení rozumu („*phrenes*“) seslané Diem, Hérrou nebo Athénou líčí v mnoha variantách v obou svých ságách Homér. Dle Euripida stíhala bohyně Héra Hérakla *manií a lyssou*. V Sofoklově tragédii Aiás sešle bohyně Athéna na Odysseova konkurenta Aiáse pomatení smyslů (pěna u úst, koulení očima, křeče končetin, bezcílné pobíhání, řev, úpění).

Jak to bylo s lékařstvím v antických dobách? Po staletí ovládaly léčitelství magicko-náboženské představy. Řeckým bohem zdraví a lékařství byl Asklépios (Aeskulap), známý již z Homérových eposů, syn boha Apollóna a krásné nymfy Koronidy z Thessalie. Měl dvě dcery, dárkyni zdraví bohyni Hygieieu a osvoboditelku od všech bolestí, bohyni Panakeieu. Dovedl i oživovat zemřelé. Svatým zvířetem byl had a v jeho chrámech chovali stromové užovky. Had byl symbolem věčného života už od 3. tisíciletí př. Kr. Je nesmrtelný, svlákáním kůže se stále omlazuje. Asklépiovým znakem zůstala hůl s ovinutým hadem.

Asklépioův kult pokračoval i v Římě. „Asklépiovci“ uzdravovali nemocné na více posvátných místech (chrámová medicína) a zřizovali i útulky pro nemocné – asklepeiony. Největším centrem byl Epidauros na východním pobřeží Peloponésu. Aeskulapova centra byla kombinací chrámu, nemocnice a lázeňského zařízení, a proto se později jeho zařízení v Epidauru říkalo „Lurdy Řecka“. Do Aeskulapových chrámů nosili nemocní oběti, modlili se a prosili, aby se jim zjevil ve snech, vyléčil je nebo nějakou léčbu doporučil.

Starořecká medicína před Hippokratem nedovedla většinou vysvětlovat příčiny nemocí jinak než poukazem na nadpřirozené bytosti a síly. Vyléčení z nemocí bylo milostivým darem bohů. To platilo i pro šílenství. Definovat ho bylo odjakživa nesnadné a teprve zrod akademické psychiatrie na počátku 19. století umožnil vymezení tohoto vágního pojmu. Do té doby se používalo promiskue mnoha termínů a za šílence bývali pokládáni nejen lidé s psychózou jakou je kupříkladu schizofrenie, nýbrž i slabomyslní, lidé s poruchami

osobnosti (psychopati), neurotici, závislí na alkoholu či dalších jedech i sexuální devianti.

Jako první v naší evropské civilizaci se pokusil o vědecký výklad šílenství a odstranění tradičních pověr nejslavnější lékař antiky **Hippokratés z Kósu** (460–377 př. Kr.) O jeho osudech se ví málo. Byl synem jednoho „asklepiovce“ na ostrově Kósu a přetrvává podezření, že jeho stěžejní dílo *Corpus Hippocraticum* sepsalo více lékařů z Kósu v průběhu asi jednoho století. V Hippokratově učení nemá mystika a démonologie místo. Lze mít Hippokrata za materialistu bez jakékoliv víry v nadpřirozené božské síly? Jistě ne. O anatomii a fyziologii lidského těla věděl pramálo. Znal závěry starších egyptských a orientálních lékařů. Vedl ho etický princip: „*Lékař má jediný úkol, a to uzdravovat. Pakliže se mu to zdaří, je zcela lhostejný, jak toho dosáhl.*“ Léčení je umění a překračuje zkušenost, je to umělecká intuice. Nemoc je disharmonie, zdraví harmonie. V cévách člověka koluje éterické a tělo oživující *pneuma*. Rozhodující jsou čtyři základní tekutiny: krev ze srdce, hlen z mozku, žlutá žluč z jater a černá žluč ze sleziny. Zdraví je výrazem jejich kvality i správného poměru. To je *eukrasie*. Její porucha, *dyskrasie*, je poruchou rovnováhy. Svou roli hraje „konstituce“ člověka. Příčin disharmonie je mnoho, některé spočívají ve vlastním zavinění nemocného, jiné v zevních vlivech (vadné stravování, škodlivé povolání, nesprávná životospráva, špatné klima a počasí, škodlivé výpary z půdy, vadná voda a dokonce dědičnost). Nemoci duše souvisejí s mozkem, sídlem rozumu, odpovědnost však nesou tělesné tekutiny („humorální teorie“). Odpovídají i za temperament: převaha krve – sangvinik, nadbytek žluté žluče – cholerik, přemíra černé žluče – melancholik a příliš hlenu – flegmatik. Přehřátí či ochlazení tělesných tekutin, jejich denaturace, nakupení či nedostatek jsou základem poruch duše. Co je způsobilo? Mj. nadmíra zážitků a silných afektů a také jedy (víno, mandragora aj.) Melancholie je černožlučovitost, při mánii je mozek zahlcen žlutou žlučí, nadměrné prokrvení mozku má na svědomí další formy šílenství. *Frenitis* je akutní šílenství s horečkou, *letargus* s nepřekonatelnou spavostí, a obě jsou tělesného původu. Dá se na ně i umřít. Posedlosti démony? Pakliže se někdo cítí posedlý, pak jde o jeho blud. Souhrnný název pro veškeré formy šílenství byl *paranoia*. Zavínil-li šílenství hlen, vzniklo tiché šílenství bez křiku a láteření. Žluč v mozku? Běda, jde o zlosyny. Jakživi nepřestanou páchat nepatříčnosti. „Černá žluč“ vyvolává při melancholii strach a zasmušilost. A záplava hlenu v mozku? Epilepsie, „svatá

nemoc“. Méně se ví, že Hippokratés znal už před Galénem i hypochondrii, ač tohoto termínu používal jen v anatomickém smyslu (břicho pod bránicí). Znal „morbus mirachilis“ (mirach znamená arabsky břicho). Popsal případ nemocného, jenž trpěl pocitem, že má v břiše trn.

Hippokratova stať o fyziognomii není míněna žertem. Zrzavá kštice, ostrý nos, malinké uši, to je zloduch. Tupý nos, oči veliké? Dobrák od kosti. Hlava veliká, očka malá? Vztekoun, pravděpodobně koktající. A nejvyrovnanější? Světloocí, hodně vzrostlí, hubení, s malou lebkou. A šilhavci? Větší sklon k šílenství. Hippokratové výkladu o roli tělem putující dělohy při hysterii věřili lékaři donedávna. Neprávem napsal Šedivec (1998), že „*Hippokratova škola hysterii s pohyby dělohy v ženském těle ještě nespojovala*“. Hippokratés přece napsal, že jde o „*dělohou vyvolané dušení*“ (*pnix hysterike*), čili o tělesnou, dělohou vyvolanou nemoc. Děloha (*hysteru*) putuje tělem ženy a přežene-li to a vyrazí příliš vzhůru, vznikne čistě tělesný neduh – „*hysterie*“. A trvalo řadu století, než medicína spojila „*hysterii*“ s poruchou afektivity.

Co u Hippokrata překvapuje? V jeho době byly nadpřirozené síly na všech stranách. A u něj ne? Chápal Hippokratés nemoc vskutku výhradně jako čistě biologický proces, jenž nikterak nesouvisí s bohy či démony? Myslí si to mnoho historiků lékařství. Německý spisovatel, lékař a publicista **prof. dr. Hans Much** poukázal ve své studii z roku 1926 na rozpory v Hippokratově vztahu k božství. Nemoci cosi božského obsahují. Hippokratés na více místech soudí, že je nezbytné poznat, zda v nemoci nespočívá cosi božského. Jsme však schopni ono nadpřirozené poznat? Naše smysly na to nestačí. „*Rozhodující příčina pro všechno v člověku je ono božské. Teprve pak nastupuje přirozená vloha a veškeré choroby, stejně jako vše ostatní, jsou božského původu (...) nic se však neděje bez přirozeného důvodu.*“ Jak to vysvětlit? Ono „božské“ není pro Hippokrata ničím jiným než nepoznatelným. Rozpornost těchto vět bije do očí, čteme-li, že „*vědění a víra jsou dvě rozdílné věci. Vědění vede k poznání, nevědění k víře.*“ Jinde píše: „*Věřím, že všechno má božský původ.*“ Co radí Hippokratés lékaři? „*Lékař by vůbec nejdřív měl být filozofem.*“ Čím je ve skutečnosti? Jen služebníkem přírody. A jak Hippokrates nemocné kurýroval? Nadbytečné tělesné šťávy odstraňme. Jak? Třeba čemeřicí (helleborus). Strašlivý průjem a zvracení po jejím požití pomohou.

Hippokratovská medicína není prosta nelogičností, přesto je modernímu lékařství mnohem blíže než kterékoli lékařské umění minulosti. Hippokratovo učení nepřijímali ani všichni řeční lékaři bez výhrad.

Syrský filozof **Poseidónios** (135–51 př. Kr.) vyučoval na Rhodu a o démo-nech nepochyboval. Vyvolávají vidiny, umožňují věštění a jsou v určitém kom-plotu s hvězdami. S lidmi se dorozumívají čímsi, co odpovídá telepatii.

Řecká lékařská tradice započatá Hippokratem přešla pozvolna ve 2. stole-tí po Kr. do Říma a lékařství antických Římanů bylo v podstatě lékařstvím řeckým. Římské lékařství do té doby spočívalo na religiozních základech. Příčinou nemoci byl hněv bohů a choroby se přičítaly i jednotlivým bohům, takže existovala bohyně horečky, svrabu i jiných neduhů. Léčilo se amulety a zaříkáváním. Nezbytné změny prosazoval až epikurejec a lékař **Asklépiad-és** (124 či 129–40 př. Kr.) vyučený v Řecku. Duševní choroby nazýval stej-ně jako Cicero: *Insania* byla jakákoli duševní choroba a *furor* bouřlivé šílen-ství. Filozofové mohou léčit *insanii*, ale nikoli *furor*. Asklépiadés popisoval i bludy a halucinace. Jeho léčení bylo humánní, například hudbou. Lékům příliš nedůvěřoval.

Vzdělaný římský laik a encyklopedista bez lékařského vzdělání **Aulus Cor-nelius Celsus** (25 př. Kr.–50 po Kr.) sepsal latinský encyklopedický přehled tehdejších věd (*artes*) a v něm i osm knih o lékařství (*De medicina*). Na rozdíl od řeckých autorů, kteří znali jen akutní a chronické formy šílenství, vyčlenil Celsus tři druhy šílenství (*vesaniae genera*). Jsou nemocí celého těla (*totius cor-poris*). Zmiňuje se o duševní nemoci při horečce, jíž říkali Řekové *frenitis*. Ta netrvá dlouho a rozum se vrací po vymizení horečky. *Frenesis* je trvalé šílenství. Rozum se sice vrátil, ale ne zcela, zůstaly ty či ony bludné představy nebo podivnosti chování (bujarost, zlost, lstivost, násilnost atd.) Jak kurýrovat? Jednou po dobrém (bylinky, dieta, masáže apod.), jindy po zlém (pouta, kly-stýry, pustit žilou apod.) Další formou šílenství je melancholie z černé žluči. Zacházení necht' je vlídné, je třeba nemocné bavit a posilovat naději. A do třetice „celkové šílenství“. Je vleklé, přepadá silné osobnosti a inteligence je při něm nedotčená. Nemocný má bludy jaké měl třeba Orestés, jiný je trva-le úplně pomatený a halucinuje. Odpovídá současné schizofrenii a nelze se u něj vyhnout drastickým zásahům (temnice, hladovění, bití, polévání vodou, klystýry a jiné trýzně). Nažehneme jim strach, pak snad s šílením přestanou. Jsou-li hodní, zabavme je. Celsus neznal novozákonní posedlost zlými duchy a v jeho spisech se ničeho nedopátráme ani o vztahu šílenství ke genialitě.

Z Efezu přišel do Říma řecký lékař **Soranus** (78–138 po Kr.) Rozeznával tři duševní choroby: melancholii, mánii a *frenitis*, horečnaté šílenství s neklidem nebo letargií. Uvahám o jejich božském původu se vyhnul. Příčinou šílenství

je choroba těla ze starostí, nestřídmosti nebo z vína a jedů. Zacházet se šílenými se mělo vlídně.

Pro řeckého a v Římě působícího lékaře, propagátora Hippokratovy nauky, **Aretaia z Kappadokie** v druhé polovině 1. století po Kristu, byly duševní nemoci přirozenými tělesnými nemocemi mozku (*frenitis*), při „mánii“ a „melancholii“ byl mozek postižen druhotně z břicha nebo od srdce. Jsou dvěma formami téže choroby. Skvělý je jeho popis maniaků. Mohou dospět i ke geniálním nápadům. „*Jsou převeselí (...) brají či tančí dnem i nocí (...) jako ověncení vítězové z bitev (...) ti vzdělanější se naučí astronomii i bez učitele, pěstují filozofii a ovládnou poetiku, jako by je Múza zlábala (...) a takovou mánii poslali bohové.*“ Aretaios poukázal jako první na rozdíly mezi reaktivní, těžkostmi života vyvolanou depresí, a melancholií z černé žluči. Při melancholii ze žluči v podbřišku bývali nemocní paranoidní. Domnívají se, že je někdo chce otrávit. Mánie je někdy trvalé, jindy přechodné šílenství bez horečky. Ve stáří nastupuje trvalý duševní úpadek.

Obdobně uvažoval i osobní lékař římského vojevůdce a politika Marka Aurélie **Claudius Galénos z Pergamu** (129–200 či 216 po Kr.), který byl až po baroko pokládán za neotřesitelnou medicínskou autoritu. Uznával Hippokrata a duševní nemoci měl za nemoci mozku. K duši patří „představivost“, „myšlení“ a „paměť“. Demence je *stultitia* (lze přeložit jako „pošetilost“, případně i „zblbllost“) a vzniká následkem tělesných chorob či ve stáří. Šílenství s horečkou je *frenitis*, bez ní *manie*. Vedle melancholie z černé žluči v mozku a v krvi vyvolává černá žluč i „hypochondrii“ (*morbus hypochondriacus*). Při ní se černá žluč silně nakupí v podbřišku (*ta hypochondria*). Její výpary zatemňují mozek. Galén tak na řadu století upevnil představu o černé žluči jakožto příčině melancholie a hypochondrie. Mozku škodí také nenaplněná láska a nepřirozená zdrženlivost se zadržováním semene. Vede k „jedovatým návalům“. Putování dělohy při hysterii Galén nevěřil. Věděl, že bezvědomí souvisí s mozkem a že mozek je původcem pohyblivosti, citlivosti a sídlem duše. Galén neznal posedlost zlými duchy jako příčinu šílenství a vztahu šílenství a geniality se nevěnoval. Psal rovněž o mozkových komorách. Dnes víme, že je vyplňuje mozkomíšní mok. Galén v něm tušil *pneuma*, takže vzduch? Spíše ne. Spíš se hodí „dech“ či „závan“, případně i křesťanský „duch svatý“. Není *pneuma* jako *pneuma*. To první sídlí v mozku (z něj pochází *spiritus animalis*), druhé v srdci (*spiritus vitalis*) a třetí v játrech (*spiritus naturalis*). *Pneuma* je nástrojem mozku, a tím i duše. Galén napsal v roce 529 po Kr. také první monografii o simulaci šílenství. Šíleného přece nelze pověřit veřejnými funkcemi.

Jeden z prvních křesťanských dogmatiků, pravděpodobně v Alexandrii narozený **Origénés** (185–253 po Kr.), spiritualizoval rané křesťanství a sbližoval je s novoplatonismem. Ještě před stvořením světa stvořil Bůh nesmrtelné a netělesné duchy spolupodřízené Bohu, a k nim patří jak andělé, tak lidské duše. Andělé šli věrně za stvořitelem, ti ostatní se poddali nějakému pokušení, svým pádem nabyli materiálního těla a vytvořili hmotný svět. Duše přežívá v těle jako ve vězení. Smrtelnost a pohlavnost lidí jsou následkem prvotního hříchu. Níže od pasu sídlí ďábel, záchranou je jen totální potlačení smyslnosti. Ženské lůno je *ianua diaboli* („ďáblova brána“), ženská krása ďáblovým nástrojem. Origénés se v náboženském zápalu ještě jako mladý muž vykastroval. Později přesídlil do palestinské Césareje, kde zemřel za římského pronásledování křesťanů na následky krutého mučení. Jeho „ďábel“ byl myšlen čistě symbolicky a nikoli ve smyslu novozákonní posedlosti.

Šířící se křesťanství nemělo na narůstající vědecké výklady nemoci příliš příznivý vliv. Pokládalo je za pohanské a spíše se navracelo k biblické představě o nemoci jakožto trestu za hříšný život. Hlavním lékem měla zůstat modlitba.

Do filozofického myšlení a v menší míře i do medicíny zasáhl novoplatonismus. Řecký mystik **Plótínos** (205–270 po Kr.) se narodil v Egyptě a sužován těžkou střevní poruchou žil na svém sídle v italské Kampánii. Celý kosmos pokládal za oduševnělý, celou přírodu za magickou a jednotlivou duši za emanaci božské nehmotné světové duše. Z netělesné „duše světa“ pocházejí jednotlivé lidské duše a každá duše v sobě jaksi nese celé veškerenstvo. Putuje z jednoho těla do druhého (převtělování). Člověk by měl její putování ukončit, aby se vrátila ke svému prvotnímu zdroji, ke světové duši a dosáhla jednoty s Bohem. Extáze je mystická intuice a s racionálním poznáváním nemá nic společného. Nejvyšší blaženost člověka spočívá v opětném sjednocení duše s bohem, z něhož vzešla. Při mystickém ponoření do vlastního nitra duše vědomí opustí a nastává extatické sjednocení s bohem.

Novoplatónská mystika se tak odcizila veškeré předchozí řecké filozofii včetně Platónovy a Aristotelovy. Dle oživené astrologie hvězdy ovlivňují jak osudy lidí, tak i jejich duševní vlohy. Božský svět od pozemského odděluje svět démonů.

Plótínův žák **Porfýrios z Týru** (232–304 po Kr.), odpůrce křesťanství, vydal 54 Plótínových spisů, které rozdělil do šesti svazků po devíti kapitolách a nazval je nazval Enneady. Démoni, kteří jsou do těla zavlečeni potravou, vyvolávají choroby, sterilitu a impotenci (Papež Řehoř I. Veliký (540–604 po Kr.)

řekl, že se salátem lze spolknout i čerta.) Jestliže lékař demony způsobenou impotenci nedokázal nevysvětlit, svedla se na ďábla. Když impotentu podrobili čarování, směl se i oženit. Historik lékařství Leibbrand (1939) se upřímně podivuje, že učení novoplatoniků, které je na rozdíl od toho Platónova a Aristotelova zmatené, rozporné a mylné, našlo nejen ve středověku, nýbrž i v renesanci tolik nadšených stoupenců. Novoplatonismus posílil jak démonologii, tak i pozdější víru v čarodějnice, která se nerozvinula pouze z lidových pověr a o kterou se vydatně zasloužil novoplatonik Porfyrios. Příspěvek novoplatonismu k psychopatologii byl nulový, zato vydatně přispěl k mystifikacím o nemocech duše. A genialita? Vůbec nic, co by stálo za zmínku. Novoplatonismus nebyl v souladu s křesťanskými dogmaty, přesto přežíval. Duše v křesťanství přece není součástí Boha, je Bohem stvořená a začne existovat až s tělem.

Antický lékař se staral o tělesné neduhy, péče o duševně choré se někdy ujímali filozofové. Nebylo to nijak ostře vymezeno a kompetence lékařů a filozofů byla proměnlivá. V křesťanském světě bylo úsilí o oddělení chorob duše a nemoci těla zřejmější. Nemoc duše se sváděla na hřích a trest byl na místě. Tělesná nemoc byla spíš zkouškou a zaslouhovala si odměnu. Takový výklad je však zjednodušující. Rozhodnutí bývalo nesnadné a i učení církevní otcové váhali. Byla melancholie božím trestem, nebo nemocí, která patří do péče lékařů? Bývalo to asi případu od případu různé. Církevní otec **Aurelius Augustinus** (354–430 po Kr.) se narodil v Tagastě na území dnešního Alžírsko pohanskému otci, římskému úředníkovi Patriciovi, a křesťanské matce Monice. Studoval v Kartágu, odešel do Říma a pak do Milána, kde se učil u tamního biskupa svatého Ambrosia (asi 340–397 po Kr.) Pod jeho vlivem konvertoval ke křesťanství a ve 33 letech se nechal pokřtít. Původně byl příslušníkem heretické sekty manicheistů pojmenované podle svého perského zakladatele Máního (216 – asi 274 po Kr.). Vrátil se do svého rodiště, následně byl vysvěcen na kněze a stal se biskupem v Hippu Regiu, kde žil v klášteře. Ve svých Zpovědích (*Confessiones*) se přiznal ke svému původně hříšnému životu. Pod vlivem novoplatonismu položil i základy křesťanské démonologie. Jeho asi nejvýznamnější dílo je v roce 426 dokončený spis *O boží obci* (*De civitate Dei*). Dějiny jsou výsledkem boje dvou říší – neviditelné boží obce (*civitas Dei*) a obce pozemské (*civitas terrena*). Bůh, jenž stvořil svět a neustále ho řídí, je rozumem nepoznatelný. Duše je nesmrtelná, nemateriální a nemá nic společného s tělesnými funkcemi člověka. Duši má výhradně člověk a tím připomíná Boha. Rozhodující funkcí lidské duše není rozum, nýbrž iracionální vůle.

Démoni existují. Jsou to padlí andělé, zpola z tělesné, zpola z prchavé látky, bytosti nesmrtelné, ohavné, neviditelné, vášním oddané, subtilní, éterické a vše prostupující. Povětrí mezi Zemí a Měsícem zamořují zárodky chorob a lidská srdce špatnými vnuknutími. Slaboši jim snadno podlehnou a stanou se jejich otroky. A ženy podléhají víc. Augustin tím vydatně posílil pozdější víru v dábelskou posedlost – připomeňme Martina Luthera: „*Kde je melancholická hlava, tam má sám ďábel svou koupelnu.*“ Při nemoci duše se rozcházejí racionální a pudové části duše. Příkladem takového rozchodu je duševně narušený člověk („psychopat“). Má sice racionální schopnosti intelektu, aby cítil „boží odlesk“, ale jeho pudový život se staví napříč, takže zůstává viset kdesi ve spodní partii duševního života, kde už separovaný rozum nedokáže souvislost rozumu a pudu obnovit. Racionálním podílem ve své existenci už nedisponuje. „Psychopatovi“ ostatně slouží intelekt jen v nemnoha případech.

Augustinovy úvahy o paměti jsou skoro moderní: „*Hle v prostranstvích, skryších a nesčetných jeskyních mé paměti (...) jsou skryté představy (...) i když jich duch nevnímá.*“ To je objev nevědomí, na němž 19. století vystavělo hlubinnou psychologii. I melancholie může plnit jistou pozitivní úlohu: podněcuje rozjímání. Ale melancholické mlčení? Za ním se žádoucí kontemplace skrývat nemusí a může jít o chorobu duše. Překročí-li rozjímání zbožného askety určité hranice, vstoupí do kacířství a dábelského pokušení. Není už jen zbožným melancholikem, nýbrž obětí démonických úkladů, šílencem.

Středověk

Středověk trvající od 5. do 15. století sice velké osobnosti (církvní otce, stavitele katedrál, ale i umělce) ctil, autorství jejich děl však zůstávalo nezřídka v anonymitě. Člověk ztrácel na významu, na své jedinečnosti, a zůstal jen nevýznamnou částí světa, kde Bůh je centrem všeho. Jakou duši měl středověký člověk? Země byla středem všehomíra, věčná, nehybná a kolem ní obíhalo starostlivé Slunce, dárce tepla a světla. Všichni lidé byli dětmi Všemohoucího, jenž o ně pečoval a choval pro věčnou blaženost. Všichni přesně věděli, co mají dělat a jak se chovat, aby z pozemské pomíjivosti dospěli k věčnému a blaženému bytí. Tento půvabný závoj později zničila přírodověda.

Středověké filozoficko-teologické učení, scholastika, sloužící jako nástroj výhradně k teologickým účelům (filozofie služkou teologie), nikterak znalosti člověka o šílenství neobohatilo. Středověk ustupoval od antických humorálních výkladů melancholie (tehdy všeobecného označení šílenství). Stále méně se počítalo s narušením tělesných tekutin podle hippokratovské školy a přibývalo interpretací čistě „psychologických“, zčásti o vlivu nadpřirozených sil (démonů). Systematizovanou „démonologii“ však středověk ještě neznal. Křesťanský svět viděl člověka jako zcela závislého na milosti Boží nebo přinejmenším na církvi jakožto výlučném a Bohem sankcionovaném pozemském nástroji spásy.

Významnými prameny křesťanství kromě Nového zákona zůstával poexilový judaismus a helénismus, směřující různé tradice minulosti. Ranému křesťanství stál v cestě až do čtvrtého století **gnosticismus** (z *gnosis*, tedy „poznání“, čímž se myslí přímé poznání božského srdcem bez meditace), obtížně definovatelná směsice křesťanských, antických a orientálních idejí, mýtů a bájí, kupříkladu o jakýchsi „akonech“ jakožto tvůrcích nehmotného světa, kteří byli emanací Boha. Do spleti těchto výmyslů byl vpleten intrikující „demiurg“. V extatickém rozšíření vědomí je v těle uvězněná duše schopna opustit tělo. Gnosticismus vyústoval do iracionálního mysticismu a do hermetismu. Corpus Hermeticum bylo dvaadvacet řecky, latinsky a arabsky psaných zvěstování stvořitele veškerého vzdělání, umění a vědy a bájného kouzelníka Herma Trismegista, („Třikrát Velikého“), krále, filozofa a kněze, tvůrce magie, astrologie a alchymie. Měl kdesi vládnout víc než tři tisíce let. Elementy hermetismu a gnosticismu doznívaly v křesťanství ještě po několik staletí.

Mnozí historici lékařství psali, že středověk pokládal šmahem všechny duševní choroby za trest boží nebo za následek posedlosti ďáblem, a tak péči o šílené prý ponechával teologům. Široké rozšiřování religiózní démonologie se však datuje až od 16. století, a tak jde o jistou simplifikaci. Mnoho středověkých autorit uznávalo světské a tedy přirozené příčiny duševních nemocí (kromě Hippokratových humorálních poruch i závadný životní styl, pijáctví, obžerství, bujarý život, zklamání v lásce, přepracování apod.)

Zcestovalý katalánský lékař a alchymista **Arnaldus Villanovanus** (1235–1311), profesor v Montpellieru, jenž léčil několik papežů a králů, se zabýval kabalou. Věřil v existenci démonů, ale jako příčinu šílenství neuznával posedlost ďáblem. Všechny nemohy včetně duševních vznikají z přirozených příčin tak, jak to vykládal Galén. Mánie souvisí s melancholií a viníkem jsou výpary

černé žluči v břiše, někdy však i přemíra vína, vztek, strach, špatná životospráva a případně i kousnutí psem či bodnutí šcorpionem. Pak propukává *frenitis* se zmateností nebo *lethargus* nemluvů, kteří se ani nedokážou zvednout z postele. Pěkně popsal „hysterii“ dam (*suffocatio*): Pád k zemi spíš opatrný, pak leží na zemi jak mrtvá, ač má života na rozdávání. Při *daemoniu* se člověk chová jako vlk (o „lykantropii“ víc později), posedlost ďáblem tím Villanovanus však nemyslel, jen divokost šilenců, jimž říkal *daemoniaci*. Do nelékařských úvah se Villanovanus raději pouštět neměl. Přirovnával alchymický proces k „Ukřižování“ a „Zmrtvýchvstání“ a málem ho prohlásili za kacíře.

Skotský lékař **Bernard Gordonius** měl ještě v roce 1574 jeho popis divokých šilenců za výstižný: „*Jestliže jsou nemocní velmi neklidní, zuřiví a mají broživý pohyb, označují někteří tuto formu jako „daemonium lupinum“ („vlčí démonii“).*

Od osmého století se kulturními centry stávaly kláštery. Kněží a mniši byli vzdělaní, většina ostatních lidí negramotná. Scholastika v kláštorech vládla od 11. století. Šlo jen o metafyzické dedukce z církevních dogmat a přírodovědecké bádání bylo hříchem. Vše podstatné bylo prý vyřešeno v Bibli. Hlásal to církevní otec a v Římě působící advokát **Quintus Septimius Florens Tertullianus** (160–220 po Kr.) Jemu připisovaný výrok, že věří proto, že je to nesmyslné („*Credo, quia absurdum*“), se v jeho spisech nenašel, odpovídal však jeho vývodům. Od Kristovy doby netřeba zbytečně hloubat. Kristus vstal z mrtvých. „*To je jisté, protože to je nemožné.*“ Pravda víry spočívá v jiné sféře než ve sféře přístupné myšlení. Není důležité, že se později Tertullianus s katolickou církví příklonem k sektě montanistů rozešel.

Scholastici pátrali po důkazech existence Boha: „Otec scholastiky“, benediktin svatý **Anselm z Canterbury** (1033–1109), proslul svým výrokem „*věřím, abych rozuměl*“ („*Credo, ut inteligam*“). Největší francouzský scholastik **Peter Abelard** (1079–1142) se pokoušel o souznění rozumu s vírou („*Poznávám, abych věřil.*“) Boží pověření géníů pokládal za podmínku jejich tvorby: „*Písma svatá nám vůbec nelíčí ony patriarchy a jiné Bohem vyznamenané muže jako vzory všech ctností. I oni jsou lidé nejrozumnějších charakterů s mnoha nedostatky a vadami, ale jedna základní vlastnost nesmí těmto mužům chybět. Je to neochvějná víra, že Bůh se zvlášť ujímá jich a jejich rodu.*“

Pověstmi opředeny jsou jeho teologické spory s opatem cisterciánského kláštera v burgundském Clairvaux („Světlé údolí“) svatým **Bernardem z Clairvaux** (1090–1152). Tento první inkvizitor a „mystický teolog“ založil mnoho klášterů. Vinou ďábla neustále churavěl. Měl asi mentální anorexii

a silně zapáchal po zvratkách. Nesčetné vidiny a slyšení hlasů byly tak silné, že si raději ucpával uši. Vídal ďábla, později Pannu Marii, a inicioval u mnichů mystické stavy (*unio mystica*). Extatický stav duše sblížuje člověka s Bohem. Na rozdíl od iracionální mystické intuice Bernard všechny racionalistické cesty k postižení Boha a k výkladu světa odmítl. Jediným smyslem lidského života je postižení Boha. Lze si tak extrémní mystický fanatismus u duševně zdravého člověka vůbec představit? Pochybnosti jsou na místě. Bernard podnikl třetí křížovou výpravu (1189–1192) a po jejím krachu ho obviňovali z komplotu s ďáblem. Mnoho let vystupoval, prý na popud Vatikánu, proti Abaelardovi. Smířil se s ním až krátce před jeho smrtí. Oba jsou vedle sebe pochováni na pařížském hřbitově Per Lachaise.

Ve Švábsku narozený dominikán, „doctor universalis“, svatý **Albertus Magnus** (1193–1280) položil základ uceleného systému scholastiky, který dovršil syn hraběte z Aquina u Neapole, roztržitý, málomluvný a robustní dominikán a „doctor angelicus“ svatý **Tomáš Akvinský** (1225–1274). Jeho hlavní zásluhou bylo sblížení aristotelismu s křesťanskou teologií. Sepsal pět důkazů Boží existence. Nad říší našeho poznání se klene říše nadpřirozené pravdy. Církevní dogmata nejsou antiracionální, nýbrž nadrozumová. Víra je Boží zjevení a není v rozporu s rozumem. Opírá se o absolutní pravdivost Boha, kdežto rozum se dopouští omylů. Božské poznání je intuitivní a nadpřirozené. Cílené magické počínání je odpadlictvím (*hypostasie*) od pravé křesťanské víry a projevem kontaktu s ďáblem. Uzavření paktu s ním možné je tak, jak se ho dopustil Faust smlouvou s Mefistofelem. Také hvězdy ovládají chování lidí.

Něco důležitého pro naše téma? Ano. Tomáš Akvinský uznal existenci nevědomovaných duševních dějů: „*V duši existují pochody, které my bezprostředně nevnímáme.*“ To řekl už svatý Augustin. Potvrdila to o šest set let později hlubinná psychologie. Přínos scholastiky do lékařství nebyl žádný a hlavní autoritou historicky zůstává Galén.

Byzantské lékařství čerpalo z klasiků řecké a římské medicíny, hlavně z Hipokrata a Galéna, zčásti i z pramenů orientálních. Mnoho nového nepřineslo. **Alexandros z Tralleis** (asi 525–605 po Kr.) si povšiml periodického průběhu mánie a melancholie. Doporučoval zařikávání a amulety. **Paulos z Aeginy** (asi 625–690 po Kr.) rozdělil melancholii na mozkovou, povšechnou a hypochondrickou („flatulózní“) s postižením žaludku a střev zánětlivého původu. Psal i o „nočním děsu“ („pavor nocturnus“), jak ho vidáme nejvíc u dětí při horečce. Říkal mu *incubus*. Spící má pocit, že na něm někdo leží, někdy slyší i jeho

hlas. *Incubus* byl ale v latině démon a tak si mnozí mysleli, že je tísnil ďábel (naše „tlačení noční můry“). Paulos to však za ďábelskou posedlost neměl. Příčina? Nemírná konzumace vína a opulentní krmě. Ve středověku se hodně mluvilo nejen o inkubech, nýbrž i o sukubech, píše se o nich v Kladiivu na čarodějnice. Paulos vylíčil i *amor insanus*, nešťastnou lásku se smutkem, nechutenstvím a nespavostí. Tu známe. Za šílenství ji pokládá málokdo.

Východní křesťanství se snažilo o symbiózu platónských, novoplatónských a aristotelovských myšlenek s křesťanským učením, nic nového však nepřineslo. Jen se potvrzovala zakořeněná nechuť lidí uvěřit, že se ledacos děje náhodně. Lepší bylo to přičíst na vrub tajemným silám, třeba démonům.

Do středověké medicíny se z antiky dostaly některé tajuplné choroby. Zvláštní melancholií byla lykantropie a kynantropie, „vlčí“ a „psí“ posedlost. Byl to blud, že se člověk přeměňuje ve vlka, psa nebo jiné zvíře. Řecký král Arkádie Lykáón, otec bájně nymfy Kallistó, pozval Dia na večeři a předložil mu lidské maso. Zeus ho ztrestal a proměnil ve vlka („lýkos“ je vlk). Lykantropie bývala v Arkádii skoro endemická.

Actius z Amidy (502–575) popsal případy strachu ze smrti a z nemocí, tyto popisy odkoukal od starších kolegů (Paula z Aeginy, Oreibasias, Marcella ze Sidónu a Foresta). Nemocní se v manickém nebo melancholickém stavu potloukají celou noc až do svítání venku, hlavně na hřbitovech a napodobují chování vlků nebo psů. Na smrt bledí mají hluboce vpadlé oči, pokousaný jazyk a četná zranění na nohou. Nešlo o epileptiky? Kdo by za tím ale netušil demony? „*Šílenství Skythů*“ byl Afroditin trest za zničení jejího chrámu. Venku se po nocích potloukali muži s bludem, že jsou z nich ženské.

Lékařství nejvíce obohatil arabský svět svým rozmachem přírodních věd a medicíny, zejména ve Španělsku. Podle bagdádského lékaře **Rhazea** (865–925) jsou duševní choroby následkem nemocí těla. Ty nesčetné zázraky proroků v minulosti byly jen podvody. Démonologický výklad odmítl.

Ibn Siná Abú Ali Al-Husain Ibn Abdalláh, zkráceně **Avicenna** (980–1037), byl původem Tádžik z perské vsi Afšana v Uzbekistánu. Představoval vrchol arabské medicíny. Pobýval jako lékař v sídlech různých muslimských vládců a arabsky sepsal pětidílný spis *Zákoník lékařství* (*Canon medicinae*). Vycházel z aristotelismu. Duše je nehmotná a nesmrtelná, duševní nemoci jsou chorobami mozku a vznikají z poruch humorální regulace. Démoni (džini) nehrají žádnou roli. *Vis activa* duše je intelekt. Disharmonie mezi částmi mozku a duše vede k šílenství (mánie, melancholie, slabomyslnost, blbost). Astrolo-

gie, učení o talismanech, magie a výklad snů byly součástí jeho fyziky, teologie pak vědou nejvyšší, metafyzikou. Duše člověka je nesmrtelná, převtělování však neexistuje. Existuje nebeský svět s anděly, svatá duše proroků a géníů znala všechno na základě intuice zprostředkované anděly. Vztahům šílenství a geniality Avicenna nevěnoval pozornost.

Benediktínský mnich a lékař z Kartága **Constantinus Africanus** (1020–1087), muslim, který konvertoval ke křesťanství a který naposledy sídlil v klášteře Monte Cassino, zahrnul všechny nemoci duše do melancholie. Je to tělesný neduh plynoucí ze škodlivého vlivu černé i žluté žluči. Má různé formy. U „mozkové“ jsou nemocní zlí a úskoční, je-li pachatelem žlutá žluč, jsou z nich odvážní siláci. Černá žluč má na svědomí melancholii hypochondrickou s mrzoutským smutkem, se smyslovými přeludy, „hlasy“ a paranoiditou. Přijatelné jsou jeho úvahy o životním stylu mnichů (klášterní samota, hluboké zanoření do studií atd.), který provokuje melancholii. Vztah melancholie a duše géníů? Možná. Démoni a posedlost? To neexistuje. A zařikávání? Pomůže jen tomu, kdo na ně věří. To platí dodnes. „Duch“ (*spiritus*) je éterická a tělo oživující substance (*spiritus vitalis*), „duše“ (*anima*) je nehmotná a smrtí nezaniká.

V jihoitalském Salernu existovala od 9. století univerzita s lékařskou školou (Civitas Hippocratica) a působil na ní před svou smrtí v roce 1050 lékař **Gariopontus** (datum narození není známé). Mánie je „božská nemoc“. Maničtí učenci jsou rozumní a rozveselení, geniální; tento stav ale někdy pochází z vína. Gariopontus popsal „taneční mánií“, masový „hysterický“ fenomén. Postižení mají vidiny a slyší neexistující hudbu. Příčina? Posedlost démony. Mučedník svatý Vít ve 3. století po Kr. také tančil („tanec sv. Víta“). Ještě v dětském věku byl za vlády císaře Diokleciána v Římě umučen. „Taneční šílenství“ přežilo až do 18. století. Italové mu říkali „tarantismus“. Přičítali ho bodnutí pavoukem tarantulí.

Ucelenou démonologickou interpretaci duševních nemocí formuloval v Byzantských letopisech křesťanský platonik a politik na byzantském dvoře **Michaél** nebo **Konstantinos Psellos** (1018–1078), a to dřív, než ho vyhnali z profesury na cařihradské univerzitě do kláštera. Psellos démony zevrubně klasifikoval. Vyšší démoni jsou stateční a chtíví rozkoší, leč úskoční a nabádají k hříchu. Na člověka sesílají lživé vidiny. Nižší démoni jsou zbabělí a vstupem do lidských těl způsobují posedlost. Pak z posedlého hovoří. Démoni mají i jemné vzdušné tělo. Zdá se, že Psellos čerpal buď z poznatků nějakého halu-

cinanta nebo z vlastních halucinací, takže i on sám byl možná šílený. To byl asi i důvod jeho nedobrovolného odchodu do kláštera.

Abatyše z benediktinského kláštera a první německá mystička **Hildegarda z Bingenu** (1098–1179), autorka mnoha teologických, přírodovědeckých i medicínských spisů, měla od mládí vidiny, kterých přibývalo s věkem. Neovládala příliš dobře latinu a její poznatky sepisoval najatý písař. Ve spise *Causae et curae* zdůraznila svůj souhlas s hippokratovskou humorální teorií a s existencí psychosomatických vazeb. Vrátila se ke čtyřem živlům (elementům) z antické filozofie. Patrně je nepojímala konkrétně a spatřovala v nich jen symboly dynamických životních energií. Oheň přidělila vidění, vzduch slyšení, vodu hybnosti a půdu chůzi. Pořádek ve vztazích mezi elementy je zdraví, nesoulad nemoc. Koagulacemi tělesných šťáv v jejich závislosti na teple, vlhkosti, krvi a tkáních dochází k nemoci a elementy se mění v tzv. flegmata různých kvalit. Melancholie je odvozena od dědičného hřichu: „*Právě v té chvíli, když se Adam vzepřel božímu pokynu (...) srazila se v jeho krvi melancholie, podobně jako zmizí jas, zhasne-li světlo a kdy jen ještě horký knot kolem šíří páchnoucí kouř. Tak se to událo Adamovi. Zatímco v něm světlo zhaslo, srazila se v jeho krvi melancholie a z ní povstal žal i zoufalství. Ve skutečnosti to byl ďábel, jenž Adamovi při jeho hříchu vdechl melancholii, která činí lidi vlažnými a bez víry.*“ Prvotní hřích spočívá na každém člověku. Melancholie tudíž číhá na každého. Požití zakázaného jablka v ráji bylo okamžikem zrození černé žluči. Před tím byla, tehdy ještě bez ďábelského přičinění, neškodnou tekutinou. A smutek melancholika je pouze vzpomínkou na ztracený život v ráji. Hildegarda z Bingenu věřila na posedlost duševně chorých ďábly a již v 11. století je z nemocných vymítala. Ve Španělsku žijící arabský lékař, právník a filozof **Ibn Rushd** („Syn rozumu“), španělsky **Averroes** (1126–1198), rozeznával dvojí pravdu: teologickou, která je neužitečná, a filozofickou. Teologii je třeba pozvednout na úroveň filozofie. Povídání o nadpřirozených silách a démonech nelze věřit.

Rabín, filozof a lékař **Maimonides** či **Moses Ben Maimon** (1135–1204), „největší Žid po Mojžíšovi“, syn učence ze španělské Cordoby, se stal osobním lékařem sultána Saladina v Egyptě. V roce 1198 ochořel buď vlastní Saladinův syn nebo jeho vezír melancholií. Maimonides pro něj sepsal spis o melancholii. Snažil se smířit víru s rozumem, filozofii s teologií a zmenšit podíl iracionality v judaismu. Boží řízení světa je nerozluštitelné a zůstává tajemstvím. Odmítal magii, pověry, vyvolávání duchů a tranzy. Prorokování je přirozený lidský dar. *Intellectus agens* duše s bohem identický není. Je to nelát-

kové rozumové bytí. Sdruženo s pudovým a „zvířecím“ je pohonem konání. Prostému lidu byly jeho vývody cizí a spíše je přijímaly vyšší židovské vrstvy. Ironií osudu se jeho syn Abrahám obrátil k mysticismu, vydal velký spis proti racionalismu a vyznal se ze svého obdivu k sufistům (muslimským mystikům). Maimonides k poznání duševních nemocí a geniality nijak nepřispěl.

Pro rozvoj představ o duši, duševních chorobách a démonologii mělo značný význam **rané mnišství**. „Otec mnichů“, **svatý Antonín** („Antonius Veliký“, „Poustevník“) (asi 251–356 po Kr.), byl egyptský křesťan z bohaté selské rodiny z Théb. Démoni ho napadali na každém kroku. Ve dvaceti letech rozdal svůj majetek a odešel na poušť, do říše démonů. Ti se ho prý snažili od toho odradit a z pouště vyhnat. Otevřel se Bohu a zápasil s nimi. Pokoušeli ho vidinami a útočili na něj ve zvířecí a zpitvořené podobě. Mezi demony byla i svůdná ďáblice, ale i té svatý Antonín odolal. Bydlel v hrobech vytesaných ve skalách a dvacet let ve sklepech zborcené pouštní pevnůstky na kopci u Rudého moře. Nad ďábly zvítězil. Zemřel ve 105 letech. Nebyl výjimkou. Mnozí křesťané pronásledovaní pro víru se stávali poustevníky („anachorety“, „eremity“). Jejich sebetřýznění bylo neuvěřitelné. Bičovali se, vkládali do obuvi a pod šat ostny, poutali se řetězy, olizovali nemocným vředy, propichovali si jazyk, nechali se většet hlavou dolů, a to všechno proto, aby se přiblížili Bohu. Dva pobývali mnoho let na vrcholu sloupu (Šimon Sloupovník a Daniel Sloupovník). Uzdravovali příchozí poutníky. Svatý Antonín inspiroval egyptského křesťana **Pachomia** (asi 287–347 po Kr.), jenž v roce 320 založil první klášter v Tabennisi u egyptských Théb a zavedl první klášterní řád dle známého pravidla *ora et labora* („modli se a pracuj“). **Evagrius Ponticus** (345–399 po Kr.) byl mezi mnichy nejvýznamnějším spisovatelem Východu. Ve svém traktátu *Praktikos* uděloval mnichům pokyny, jak rozpoznat demony a jak s nimi zacházet, aby dospěli k oproštění od ďábelských vášní (*apatheia*). Boj s demony je bojem s vlastní duší. Člověk posedlý demony ve skutečnosti není nemocný, jen se nachází pod duchovním vlivem, který nemůže žádným způsobem dostat pod kontrolu. Myšlenky, jež se v jeho duši zčistajasna vynoří, jsou od ďábla. Sny jsou vstupní branou ďáblových vnuknutí. Démon slídí po slabých stránkách člověka a posiluje je. Mnich **Johannes Cassianus** (asi 360–435) se Evagriovými spisy inspiroval a usměrňoval evropské mnišství.

Jak démoni vypadají? Německý autor **Anselm Grün** v roce 1980 vydal zcela vážně míněný spisek *Jak zacházet se zlem* (*Der Umgang mit dem Bösen*) s podtitulkem „o boji s demony ve starém mnišství“: „*Starí mniši i démonům přisuzují*

tělo, ovšem mnohem lehčí, než je tělo člověka. Toto tělo se skládá především ze vzduchu. Vzduch je též prostředím, v němž se démoni zdržují. Dovedou se pohybovat rychleji než lidé – létají. Jsou mraziví jako led. Za normálních okolností jsou lidem neviditelní, mohou však přijímat určité viditelné podoby. Nemohou se však jako andělé proměnit v tělo, nýbrž pouze napodobit tělesné formy a barvy, a tím předstírat lidské nebo jiné tělo. Mohou se projevit i slyšitelně – hlasy.“ Buďme spravedliví. Grün dodal: „*Démoni jsou obrazy nevědomých obsahů, jež na člověka útočí a snaží se ho dostat pod svou nadvládu. Tím, že mniši svou projekci přenášejí negativní obsahy nevědomí na demony (...) promítají nevědomí navenek. (...) Projekce vnitřních realit do démonů osvobozuje věci i lidi od zátěže. (...) Naším hněvem není vinen náš bližní, nýbrž démon, který v nás chce prostřednictvím tohoto člověka a jeho rušivého chování zažehnout hněv.“*

Mniši spojovali démonologii s naukou o osmi neřestech: obžerství, smilstvu, hrabivosti, smutku, hněvu, acédii, slavomanii a pýše. Evagrius přiřadil ke každé neřesti jednoho démona – „specialistu“. Pěkné bajky, což o to, jak jim ale ti většinou vzdělaní klášterní otcové mohli věřit?

Málo známou neřestí je **acédie**. Latinsky „acido“ je upadnout na zem, vrhnout se k zemi, poklesnout v kolenou, postihnout smysly, stát se, naseknout, oslabit a oklestit. Substantivum „acedia“ je tíže, zaujatost, zahálka, neschopnost se vzchopit, ale i zoufalství nad vlastní nemocí či smutek jakoby z vyhasnutí vlastní duše s neschopností se modlit. Kierkegaard tomu říkal *hermetismus*. Podle Dantova Pekla jsou *accidiosi* zbahnělí a zpustlí. Viníkem acédie je „polední démon“, ze všech nejobtížnější. Napadá mnicha kolem desáté dopoledne a tíží jeho duši asi do čtrnácté hodiny. Mnich se bojí, že se slunce zastavilo či že obíhá zpomaleně, a tak neustále běhá k oknu slunce pozorovat. Cítí odpor ke své cele a klášternímu způsobu života. Sní o místech, kde by mu bylo líp, a někdy z kláštera zběhne. Odpoledne se acédie rozpustí a zavládne pokoj duše. Cassianus měl acédii za rozmrzelost životem a úzkost srdce. Mnich dospívá na okraj šílenství. Mnicha od acédie osvobozovala práce, která vyplňovala čas mezi modlitbami a jinou zbožnou činností. V mezičase mezi prací a modlitbou vnikal do duše satan. Časem termín acédie zmizel a psalo se už jen o melancholii a hypochondrii, Francouzi objevili *ennui* (dlouhá chvíle i přesycenost životem) a Angličani *spleen*. Spleen je slezina i „zasmušilost“. Mnišská acédie nesla znaky endogenní deprese. Deprese, po ránu nejhorší, večer slábne. U acédie nemuselo jít o „endogenní“ melancholii. Spíš to byl smutek mnišské duše z tíživého stereotypu klášterního života. Klášterů v Evropě přibývalo, zpravidla v blízkosti chrámů. Ideál chudoby mizel. Šlo spíš o vzdělávání.

Kláštéry financovali bohatí mecenáši a vznikaly z nich školy a sociální zařízení. Na kopci Monte Cassino v italské Kampánii založil v roce 529 na místě po antickém Jupiterově „Casinu“ klášter jako centrum kultury a vzdělání **svatý Benedikt z Nursie** (asi 483–543) a kláštéry stavěly i další mnišské řády.

Duševně chorým se vedlo ve středověku zle. Démonologie ve výkladu šílenství přibývalo až do novověku. Duševně chorým se přisuzovaly i ty nejhorší úmysly. Po smrti vystupovali z hrobů a jako vampíři sáli křesťanům krev, usmrcovali a pojídali děti, stávali se vlkodlaky. Bývali z nich „živí mrtví“ („zombie“) a Němci jim říkali „Wiedergänger“ a „Nachzehrer“. Často šlo o duševně choré sebevrahy. Neměli klid ani po smrti. Ještě v roce 1823 byl v Anglii sebevrah Griffiths zakopán u jedné křižovatky v Chelsea, aby to spleťlo jeho duši a nenašla cestu domů.

Silně byly démonickými silami postiženy jeptišky. V 15. století vznikla „kousací hysterie“. Jistá jeptiška kousla druhou, pak se kousaly všechny a šlo to z Německa až do Říma. V klášteře u Paříže zase jeptišky kolem deváté po ránu mňoukaly, jiné hromadně zvracely nebo se hlasitě chechtaly, padaly k zemi a věšely se hlavou dolů na stromy. Podnět k těmto „hysteriím“ vycházel od primárně „hysterických“. U těch dalších to byla nápodoba, imitace, jaká bývala ještě v 19. století častá při malých „hysterických“ epidemiích.

Již ve středověku se objevily první záblesky racionálního myšlení, jemuž poskytla jistý prostor renesance. Anglický františkánský teolog **Roger Bacon** (1214–1294), „doctor mirabilis“ čili „podivuhodný doktor“, absolvent oxfordské univerzity později přednášející na pařížské univerzitě, kritizoval scholastický tomismus. Je to jen stereotypní opakování biblických vět, trochu Aristotela a papouškování názorů církevních otců. Návrat k realitě světa je nezbytný. Věnujme se vědě, podněcujme svou zvědavost a touhu bádát. Pozorujme bedlivě přírodu a experimentujme. „*Bez zkušenosti nelze nic vědět.*“ Byl věrným synem církve. Géniové minulosti, starozákonní proroci a církevní otcové byli osvíceni Bohem a získali své geniální myšlenky prostřednictvím Augustinovy intuice a znali veškerou pravdu. Bacon se ještě neoprostil od zaříkávání duchů. V roce 1278 Bacona zavřeli na více let do klášterního vězení, jelikož se zabýval alchymií a astrologií, které církev v jeho době neuznávala.

Anglický františkán **Johannes Duns Scotus** (1308–1348), „doctor subtilis“ („precizní doktor“) vyučoval v Oxfordu, Paříži a v Kolíně nad Rýnem. Jeho učení, „scotismus“, přijímali františkáni, zatímco dominikáni dávali ve scholastice přednost „tomismu“. Scotismus požadoval přísné oddělení teologie od

metafyziky. Vyzvedl roli vůle v duši. Ta se musí podřídít vůli Boží. Boží vůle je totožná s příkazy církve.

Renesance a reformace

Oslabení nadvlády středověké církevní ideologie s obratem k jedinečnosti individua bylo určujícím tenorem evropské renesance od 14. do 16. století. Narodila se v Itálii a na jejím začátku stál vedle Danta Alighieriho (1265–1321) italský básník a učenec **Francisco Petrarca** (1304–1374). Studoval práva, ve 22 letech se stal duchovním, pobýval ve Francii a Itálii a proslul svými třemi sty sonety Lauře. Možná svou nedostižnou lásku v roce 1327 vskutku potkal. Pokud by ji byl získal, slovníky sonety by světlo světa zřejmě nikdy nespatri-ly. Nedlouho pobýval v Praze jako vyslanec u dvora císaře Karla IV.

Oživení antických představ v renesanci už nebylo obligatorně spojováno s antickou ideou bezprostřední božské inspirace géníů. Prosazovala se ve skrytějších formách. Věřilo se na tajuplné iracionální síly, na podíl čehosi udivujícího, temného a monstrózního. Až v polovině 17. století se začalo mluvit o genialitě v dnešním smyslu. Génus však ještě dlouho zůstával člověkem s nepochopitelnou mystickou tvůrčí silou, někdy božskou, jindy démonickou. Renesance nebyla náhlým zlomem v kontinuitě dějin a i největší duchové té doby nebyli většinou zbaveni mystických tradic svých středověkých předchůdců. Vyšší magie v renesanci dokonce vrcholila, protože došlo k obrození novoplatonismu, gnosticizmu a kabaly. Paracelsus hájil magii. Je to velká moudrost, rozum pouhou pošetilostí. Nelze k ní dospět pouhým rozumem, nýbrž prostřednictvím tajuplné intuice, imaginace a inspirace. **Starobinski** (1960) napsal, že renesance byla „*zlatým věkem melancholie*“. Antická teorie o černé žluči poskytovala pohodlné vysvětlení tajemství šílených duší i zdůvodnění léčebných metod (projímadla, emetika, pouštění žilou apod.)

Renesanční lékaři a myslitelé se nevyhýbali démonologii. Čestnou výjimkou byl na samém počátku renesance italský profesor lékařství z Padovy **Antonius Quainerius** (1368–1440). Že je padoucnice „svatá nemoc“? A že by epileptici uměli věštit budoucnost? Nesmysl, je to jen otrava mozku výpary z břicha. A melancholie? No ano, pachatelem jsou tělesné šťávy. Jsou u ní ale i podivnosti. Melancholici vedou disputace i o věcech, jimž se jakživ neučili. Stanou se dokonce poety, ačkoli dříve o básnictví nezavadili.

Nepochybně geniální italský matematik, astrolog, filozof, profesor medicíny a příznivec magie **Hieronymus Cardanus** (1501–1576), objevitel vzorců pro řešení kubických rovnic, vynálezce kardanova závěsu a člověk, který položil základy teorie pravděpodobnosti, smiřoval víru s vědou. Věřil v existenci oduševnělé prahmoty. Tomu se říká „hylozoismus“: hmota je živá a v pohybu a citlivost je vlastní všem součástem přírody. Duše spočívá v mozku a zprostředkující roli hrají nehmotné *spiritus*. Převládnou-li pudy nad vůlí, vznikne šílenství. Postižený se provinuje proti mravům a dopouští se excesů. Cardanus věřil v sílu kamenů. Nějak ovlivňují lidskou duši, a proto i on měl u sebe vždy smaragd. Silné duševní otřesy mohou zabít nebo způsobí šílenství. Cardanus psal i o šalebných zážitcích (*praestigia*) dáblského původu. Vybudoval vlastní systematiku duševních nemocí a psal o jedech: „*Jed, jak my říkáme, je to, co je schopno silně škodit, a to způsobem nám skrytým.*“ Některé narušují mozek (alkohol, mandragora aj.) Jedy jsou exo- a endogenní. Endogenní vznikají v těle samém, a to buď dědičně, nebo následkem tělesných chorob a zevních vlivů, dokonce i jako následek duševního rozrušení, které změní složení tělesných šťáv. Cardanovo učení bylo směsicí realitě odpovídajících poznatků s tradičními pověrami o kletbách a čarovných nápojích. Byl Cardanus duševně zdravý? Vondráček (1981) píše, že trpěl schizofrenií. Bezpochyby nějak duševně ne-normální byl. Ve své autobiografii prozrazoval nejhanebnější věci o svých rodičích. Více dokladů o jeho duševní chorobě jsem nenalezl. Byl geniální, ovlivnila však možná „schizofrenie“ jeho kreativitu? O tom nelze rozhodnout. Cardanus přijal novoplatónskou víru v „*illuminatio*“, božské osvětlení, jakožto nejvyšší Boží dar. Hájl Hippokrata a Galéna. Šílenství je *insania* a má ohromný počet variant. *Furor* patří k chorobným stavům duše a není totožný s Platónovým entuziasmem. U šílených je ve hře i dědičnost. Vrozené zlo? Už jen krůček k Lombrovi, jak se záhy dovíme. A jak je léčit? Amulety a dietou. Nepomohou-li, nezvává než čekat na Boží smilování.

Vztah šílenství a geniality prozíravě popřel i sám **Michelangelo Buonarroti** (1475–1564): „*Je to pustý žvást, že by byli vynikající malíři nějak zvláštní, příkří v rozhovorech, fantazírující a vrtošiví.*“ V jedné ze svých posledních básní však sám sebe prezentoval jako „propastného melancholika“ („*Mým potěšením je melancholie*“). Obdobné sebedoznání nacházíme však i v jiných sebecharakteristikách renesančních osobností. Jejich humanistické vzdělání bylo nese-no hrdým vědomím, že melancholie není jen trýznivým stavem mysli, nýbrž i známkou výjimečnosti. Bylo to i renesanční volání po básnické Múze a výraz

poetického kultu melancholie. Teprve osvícenství odsuzovalo „blouznivé entuziasty“ a melancholii hodnotilo negativně. Obdiv melancholie však našel ještě v 19. století své pokračování v idolizaci hypochondrie jako mimořádné choroby vzdělců.

Na dvoře Cosima de Medici (1389–1464) ve Florencii vyrůstající **Marsilius Ficinus** (1433–1499), syn Cosimova osobního lékaře a jasnovidné mystičky Alessandry di Nennocio, lékař, víc však filozof, fyzik, kněz a astrolog, později pověřený založením florentské Platónské Akademie, byl fascinován novoplatonismem. „Platónská akademie“? Spíš „Plotínovská“. Člověk má dvě perutě duše, slabší je rozumové poznávání, jak o něm učil Aristotelés, silnější je anděly zprostředkovaná mystická cesta k Bohu („mystické ponoření“, kontemplace). Ficino dospěl až k jakémusi panteismu: „*Bůh a svět jedno jsou, Bůh je v nás, tak jako je ve všem.*“ Melancholie je nebeská (vliv planet), přirozená (od žluči) a lidská (zanedbání duševní hygieny). Co mu vyzradil vlastní horoskop? Saturnův vliv. Saturn je planeta melancholie, je symbolem geniality, zasmušilosti, šílenství i zločinu. I samotného Ficina stejně jako jiné učence a studenty Saturn sužuje svým melancholickým vlivem. Saturn má mimořádně spadeno právě na literáty a filozofy. Co proti tomu? Talismany. Napojí člověka na „*planetární energii*“ (Libri de vita, 1489). Tvůrčí člověk je „bůh na zemi“ (*deus in terris*). Tvorbu básníků umožňuje výhradně jejich *furor poeticus*. Že by „tvůrčí melancholie“? Genialita je závislá na planetách. Ficino mluvil i o „astrálním těle“. Je to duchovní obal duše vytvářený vlivem planet, když duše sestupuje nebeskými sférami na zem, aby vešla do lidského těla. Ficinovu kariéru nepřerušila ani předčasná smrt Cosima de Medici, jeho nástupce Lorenzo I. Nádherný (1449–1492) byl jeho příznivcem. O Lorenzově „melancholii“ se vědělo. Jednoho líbezného večera si vyšel do kopečků u Fiesole a světil se se zoufalstvím své neklidné duše ovčáku Alfeovi, kterému záviděl jeho prostý život. Ficino vladaře dostihl a novoplatónsky mu poradil mystický ponor do nitra a uzdravující cestu k Bohu. Pomohlo to? Nikdo neví.

Ficinův žák **Giovanni Pico della Mirandola** (1463–1494) pokročil v mystickém chápání světa dál než jeho učitel. Kabalu přizpůsobil křesťanství. Magií lze proniknout do podstaty všech věcí. Žádné jiné poznání nás nepřesvědčí o Kristově božství více než magie a kabala. Zprostředkují nám vědění o nadpřirozených věcech. Kabala nás poučí o silách nebeských těles. Jsou stejné jako ty, s jejichž pomocí konal Kristus zázraky. Bůh sám vložil své zázraky do přírody, jejíž svatou historii předal Mojžíšovi. Ten vše zahalil do skrytých

pravd z ohledu na svůj lid, jenž by to vše nepochopil. Pak se tyto skryté pravdy dostaly až do rukou chápajících egyptských kněží, a ti se stali učiteli řeckých učenců. Proto jde v učení Platóna, Pýthágora či Empedokla o učení od Mojžíše. Knihy, jež jsme od Mojžíše obdrželi, obsahují skryté mystérium, tajnou moudrost, o níž nás poučuje kabala. Správným křesťanem se nedlouho před smrtí stal Pico della Mirandola až zásluhou florentského dominikánského fanatika a univerzitního profesora v Padově **Johanna Michaela Savonaroly** (1452–1498). Spojením Platóna, Aristotela, křesťanství, novoplatonismu, židovské mystiky a arabských vlivů vytvořil Mirandola jednotný systém (synkretismus) s vlastní kosmogonií: *Mundus supercoelestis* nad hvězdami a další tři světy (andělský, intelektuální a pozemský). Lidské tělo s duší spojuje *spiritus*. Oproštění od těla meditací je možné. Pak duše stoupá k Bohu. Papežovi se jeho názory nezamlouvaly, a proto ho rok před smrtí vykázal z Říma. Mirandola prý odmítal astrologické prorokování. Jen mate lidi. Datum jeho smrti však astrologové vypočetli. Přesně na den a hodinu. Lidi to oslnilo.

Renesance žádný rozpor mezi astrologií a vědou neviděla. Ostatně na ni věřili Koperník, Tycho de Brahe i Kepler. Renesanční myšlení se neoprostilo od iracionálního bloudění. Realističtěji přemýšlel renesanční filozof a profesor na několika italských univerzitách **Pietro Pomponazzi** (1462–1525). Člověk se nachází někde mezi smrtelností a nesmrtelností. Má na tělo vázanou vegetativní a senzitivní duši, je však nositelem i duše intelektuální. Duše umírá s tělem a je jen materiální „entelechií“ těla. Mystických spekulací se Pomponazzi nedopouštěl, ačkoli šílené označil termínem *daemoniaci*. Papež Lev X. jeho názory odsoudil a Pomponazzi spáchal sebevraždu vyhladověním.

Jeho žák, předchůdce moderní bakteriologie, italský lékař **Girolamo Fracastoro** (1478–1553), zavedl ve svém díle *De morbo Gallico* v roce 1525 termín syfilis pro novou, z Ameriky importovanou nemoc (pastýře Syphila Apollón potrestal za urážku těžkou chorobou). K tvorbě básníků náleží vyšší pravda, nadpřirozený dar nebes. Básník Fracastoro „*pocítil, že se mu do duše ukrádá nádherná, téměř božská harmonie (...) A pak si uvědomil, že se jaksi odpoutal sám od sebe. Nemohl se ovládnout a začal blouznit jako lidé, kteří se účastní mystérií Bakcha a Kybély, když zadují trubky a duní bubny.*“ Poety lze okrášlit adjektivem *divus* (božský, nebeský). Leonardo da Vinci, Michelangelo a Raffael, každý *persona divina*. Mudrci bývají melancholičtí a dokážou i prorokovat. Či zásluhou? Boží i ďábelskou. Démoni svou vychytralost nezapřou. Čím mohutnější ingenium, tím bohatší loviště pro ně.

Trojnásobný doktor (práv, filozofie a medicíny) **Heinrich Cornelius** (1486–1535) si jako správný hochštapler přisvojil šlechtický titul **Agrippa von Nettesheim**. „Agrippů“ bylo v historii víc a znamená to „nemocný“. V antickém Římě mělo tohle jméno dost lidí a jmenovali se tak i dva palestínští Herodové. Agrippův otec byl astrolog, ale syn se prý tak docela nepotatil a astrologii údajně odmítl. Jeho osudy jsou opředeny nesčetnými pověstmi, směsicí pravd i výmyslů. Ve Francii byl špiónem i lékařem královny matky, v Itálii vyučoval a kázal, v Pise ho málem upálili pro kacířství. Podle Vencovského (1963) prý potíral démonologický výklad duševních chorob. Posedlost demony neexistuje. Také odmítal scholastiku i čarodějnictví (Vondráček, 1968). Že by byl odpůrcem veškeré magie? Jist si nejsem. Snad ji jen relativizoval. V obsáhlé knize *De Occulta Philosophia* popsal všechny druhy magie, kabalu, věštění, ovládání andělů i démonů i astrální tělo, a tak se úplně nevyhnul ani astrologickým spekulacím. Lidské emoce ovlivňují i planety, vášnivou touhu Venuše a nenávist Mars. Uznával svět duchů a démonů (*mundus infernus*). Bezpečně se prý prokázal jeho pakt s čertem. Že by předobraz Fausta? Inkvizice si už naplánovala jeho upálení, on ale včas uprchl do Anglie.

Ve Švýcarech narozený lékař „novoplatónské renesance“, šarlatán, astrolog a alchymista **Paracelsus**, vlastním jménem **Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim** (1493–1541), studoval na více německých, francouzských a italských univerzitách (promoval ve Ferrare) a proputoval velkou část Evropy. Malý, subtilní, nervózní a od mládí holohlavý budil tak zženštilý dojem, že se neprávem mluvilo o tom, že byl v mládí kastrován. Byl vychloubačný, všechno věděl nejlip a málokterého z lékařů minulosti nepošpinil. V Basileji dal veřejně spálit Galénovy a Avicennovy spisy. On má přece vždycy „recht“. Odmítal Hippokratův humorální výklad nemocí. Příroda je oživena zvláštními duchy, zlými i dobrými, a Paracelsus jim dal i zvláštní jména. Země má gnómy a pygmeje, voda undiny a nymfy, vzduch sylfy a oheň salamandra. Všechny choroby jsou následky chemických poruch v organismu a lze je chemicky napravit („iatrochemie“). Byl alchymistou, své dryáky si sám vyráběl a vydatně používal i kovů (rtuť, antimon, železo, měď aj.) Jeho léky byly tajné a říkal jim *arcana* (latinské slovo „arcanum“ znamená tajemství). O šílenství napsal spis *De morbis amentium* čili o „nemocech, které oloupí o rozum“ (1567). Vymyslel jejich originální systematiku (padoucnice či „*morbis caducus*“, mania, tanec sv. Víta či *chorea*, a čtyři typy chronicky duševně narušených, zčásti pozdějších „psychopatů“: *lunatici*, *insani*, *vesani*, *melancholici*).

Hodně filozoval. Každému kameni, rostlině, zvířeti i člověku odpovídá na nebi nějaká hvězda, a proto na ně působí. Oduševněno je zkrátka všechno („hylozoismus“). I tři světy vymyslel (vidíme jen ten nejspodnější, pozemský, ty dva nad ním vidět nejsou, a to svět astrální a nejvýše svět božský, z něhož pochází i lidská duše). „Přirozené“ duševní nemoci vyplývají z chemických změn v mozku, „kosmické“ z vlivu planet a také z jakési „imaginace“ (nejasné). „Posedlost“ není nemoc, nicméně jednu formu šílenství na svědomí má („ztřeštěnost“). Čarodějnice posedl ďábel a i je řídí hvězdy. Lidem jenom škodí. Pestrost jejích pletich překračuje meze naší představivosti. Ďábel je Bohem zapuzený „padlý anděl“, který se rád zahrníždí se v lidské duši. Vyhnat ho umí jen kněz (exorcismus). Magií lze bližního očarovat, takže se zblázní. Člověk má ve svém nitru ale i „božského ducha“. Ten onemocnět nemůže. Horší je to s jeho „zvířecím duchem“ To je *vibisch verstant*, v současné němčině „viehischer Verstand“ čili „bestiální rozum“. U bláznů bývá poškozen a blázni mají často strumu (vole).

Renesanční spisovatel **Pietro Aretino** (1492–1556), obávaný autor tragédií, komedií a zlých hanopisů, si v Dopisech (Lettere) všimal „*improvizujícího afektu*“. Pohání tvůrce coby „furor poeticus“ a může podnítit geniální básnictví.

Italský malíř a architekt (Palazzo Uffizi ve Florencii) **Giorgio Vasari** (1511–1574), autor životopisů renesančních umělců a „manýrista“, vystihl neobvyklé osobnostní rysy géniů. Nepostrádají cosi iracionálního: „*Un certo che di pazzia e di salva tichezza*“ čili „něco ze šílenství a divokosti“. Jsou rozptýlení a fantazírující (*astratti e fantastichi*). „Šílenství“ a „divokost“ jsou exaltací tvůrčího furoru, entuziasmu i řemeslné pýle.

Méně známý italský renesanční filozof **Francesco Patrizzi** (Franciscus Patritius, 1529–1597) spojil novoplatonismus s křesťanstvím a orientální mystikou. Principem všeho je nebeské prasevětlo. Z něj emanuje světlo duchovní, nebeské a pozemské. Spekulativní fantasmagorie, že? Pěkně však psal o duši poetů. Poetové jsou dvojí: géniové z „přirozeného nadání“ a géniové shůry inspirovaní a osvícení (*per furore e per illuminazione*). Ti básní v „básnické zuřivosti“, v platónském entuziasmu.

Velkou postavou italské renesance byl turinský šlechtic, dominikánský mnich, odpůrce středověké scholastiky **Thomaso Campanella** (1568–1639). Propagoval utopickou theokracii (Sluneční stát). Po mnohaletém vězení přežil v Neapoli v roce 1610 kruté mučení nařízené španělskou inkvizicí. Jeho úvahy o psychologii jsou přijatelné i pro našeho současníka: vnímání a pozná-

vání vnějšího světa není pasivní, nýbrž aktivní děj s využíváním fantazie. Zdravou využívají řemesla, umění i poezie, chorobná vede k fixním idejím, k jejich úprku a k šílenství. Halucinoval i sám Campanella? Ve svém spise *Atheismus triumphatum* si posteskl: „*Když na mě čeká něco zlého, slýchávám v bdělosti nebo ve spánku blas, volání ,Campanello, Campanello!‘ Tu a tam i jiná slova. (...) Jakživ nezjistím, či ten blas je, jen si myslím, že kde není žádný anděl, tam to musí být démon nebo duch.*“ Campanellovo racionální vystřízlivění se nekonalo. A na astrologickou magii taky nedal dopustit. Čistě materiální procesy v člověku neexistují a primární je vždy ono duchovní. Kousne-li člověka vztekly pes, pak nejde jen o materiální kousnutí, nýbrž i o přenos duchovního rozpoložení psa na člověka, a proto se za čas chová pokousaný člověk stejně jako vztekly pes. Dnes bychom řekli dobré pozorování – Campanella totiž nemohl nic vědět o přenosu virové nákazy při vzteklině. Vyvodil z toho jen své době odpovídající závěr, že duch (i ten psí) je esencí nemoci a že se na antickou humorální teorii nemocí nelze spolehnout.

Filozof a básník **Giordano** (původně Filippo) **Bruno** (1548–1600), dominikánský kněz posléze odmítající křesťanství, nepochybný bohém a „psychopat“ (impulzivní, náladově labilní, toulavý, namyšlený, hádavý a dryáčnický exaltovaný), bojoval proti scholastice a měl blízko k panteismu (vše je produševnělé). Tvrdil, že judaismus a křesťanství znehodnotily správné původní egyptské náboženství. Neuznával křesťanské anděly. On sám díky svým nadpřirozeným schopnostem ovládal dábly. Byl odsouzen k životu věčného psance (Švýcarsko, Francie, Anglie, Německo), ale přednášel i na některých univerzitách. Po návratu do Itálie pobýval v Benátkách a feudální pán Giovanni Mocenig, s nímž vedl učené debaty, ho vydal inkvizici. Po sedmiletém věznění byl v Římě na Campo di fiore upálen, a to netoliko pro propagaci Koperníkova učení. Psal i o šílenství. Je buď slepý, stupidní a nerozumný nebo božské a činy lidí zušlechťující. Nepochyboval o božském původu geniality. Umělec tvoří ve stavu „heroických vášní“ a *folia* (šílenství) může být impulzem básnického umění. („*Když se tě Bůh dotkne, staneš se plamenem žhnoucím.*“)

V šestnáctém, mystickými spekulacemi tolik zamořeném století se vynořila postava do značné míry věcně uvažujícího lékaře. Jmenoval se **Charles Lepois** (latinizováno na **Carolus Piso**, 1563–1633). Hanzlíčkovy údaje (1977) ve jmenné části jeho obsáhlého encyklopedického díla jsou chybné. Napsal, že Charles Lepois byl osobním lékařem dvou francouzských králů, Karla III. a Jindřicha II. Za sedmdesát let svého života zažil Piso na francouzském trůně

pět králů. Jindřicha II. (1519–1559) léčit nemohl, jelikož se narodil až čtyři roky po jeho smrti. Po Jindřichu II. vládl krátce František II. (1544 – 1560), po něm v poručnictví jeho nezletilý bratr Karel IX. (1550–1574) a nakonec poslední z dynastie Valois Jindřich III. (1550–1589). Poté byl Piso svědkem nástupu Bourbonů. Jindřicha IV. (1553 – 1610) ještě přežil a umřel za vlády Ludvíka XIII. (1601–1643). Bartolomějskou noc v srpnu 1572 přežil Piso jako devítiletý bez úhony. Na jeho popud zřídil v roce 1598 francouzský král Jindřich IV. lékařskou fakultu na univerzitě Pont-a-Mousson, kde se Piso stal profesorem. V roce 1618 Piso ostře odlišil epilepsii od „hysterie“. Popřel Hippokratův i Galénův výklad o tělem ženy putující děloze při „hysterii“. Jeho výklad? „Od dělohy k mozku.“ „Spiritus animales“ jsou utlačovány stagnující tekutinou v záhlaví. Tak se nedostanou k „sensorium commune“ (obecnému vědomí). Následky známe: poruchy vědomí s křečemi, „hysterická“ slepota, hluchota, ztráta citlivosti a vše, co k „hysterii“ patří. Příčina? Afekty, rozrušení, lidské trápení, duševní nouze. Dost moderní, že ano? Vymazali jsme „hysterii“ ze svého slovníku a mluvíme o „disociativních“ stavech. On nám to už počátkem 17. století Piso napověděl. „Spiritus animales“ mají zatarasenu cestu k „sensorium commune“. Piso si všiml i vztahů „hysterie“ k sexu. Nezdá se, že by to opsal od Platóna. Epilepsii s „hysterií“ nepleťme. Padoucnice je z mechanického poškození mozku nebo jeho plen. To souhlasí.

Selský syn z Lužice, malý, slaboučký a nevzhledný **Jakob Böhme** (1575–1624), introvert a celoživotně churavějící schizotypní švec, míval už v dětství vidiny. V roce 1600 prožil své „osvícení“ a pochopil, že Bůh je ve všem a že i on byl Bohem vyvolen. Lidé o něm sice říkali, že je blázen, jeho charisma však bylo značné. Své mystické spisy napsal prý ve stavu změněného vědomí z inspirace šůry. Říkalo se mu honosně „philosophus teutonicus“. Zemřel na selhání srdce. Šlo u něj bezpochyby o paranoidní schizofrenii.

Na univerzitě v Leydenu proslul profesor **Francois de le Boë Sylvius** (**Franciscus Sylvius**) (1614–1672) z francouzské hugenotské rodiny, která přes Německo natrvalo přesídlila do Holandska. Anatomové po něm pojmenovali mozkový kanálek „aqueductus Sylvii“. Byl iatrochemik jako Paracelsus. O mystiku, astrologii a démony se nezajímal. Pachatelem chorob duše jsou chemické poruchy v mozku, kyseliny a zásady. „Spiritus animales“ vznikají v těle kvašením. Při kvašení vzniká plyn a z něj v mozku éterická a tělo oživující látka. Šílenství má tělesné příčiny, dědičnost je ve hře jen tu a tam. Moc zlá je hypochondrie. Sídlí v okolí žaludku a způsobuje nejen strach a smutek, ale

i ohromné strasti s trávením, říhání, nadýmání, nauzea, zvracení, samé výpary a plyny, hleny a přemíra žluči, navíc bušení srdce, mdloby, poty a rudnutí, ušní šelesty, mravenčení, špatné spaní a mnoho dalšího.

Religiózní zaujatost stála v pozadí filozofických představ francouzského geniálního matematika a spisovatele **Blaise Pascala** (1623–1662). Jeho rodina byla hluboce nábožensky založená a jeho sestra byla náboženskou fanatičkou. Ve 22 letech přijali Pascala jako laika do jansenistického kláštera, kde sepisoval argumenty proti jezuitům a odmítal disputovat s lidmi kromě teologů. Boha vnímáme srdcem, rozum je nepříslušný. Od asketického způsobu života nikdy neupustil. Po narození se mu neuzavřely švy lebních kostí, a proto měl velký mozek, neustálé bolesti hlavy a po jeho dvacátém roce mu ochrnovaly nohy. Byl slaboučký a churavěl i se zažíváním. Míval vidiny, jejich obsah zapisoval a zápisky si zašival do kamizoly. Opasek na jeho těle byl opatřen železnými ostny. Prý vedle sebe neustále viděl propast. Dnešními měřítky jeho „šílenství“ hodnotit nemůžeme. Nelze pominout, že tento „šílený náboženský fanatik“ zkonstruoval první sčítací stroj, položil základy kombinatoriky a infinitesimálního počtu, objevil zákony tlaku plynů apod. Rozpor mezi racionalitou a iracionálním řešil po svém.

Pozoruhodné výklady geniality se objevily před koncem renesance v Anglii. V „alžbětinské době“ (královna Alžběta I. vládla v letech 1558 až 1603) převládalo mínění, že géniovi propůjčená mimořádná kreativní fantazie souvisí s božskou inspirací. Tvůrce anglické dvorské prózy, básník a diplomat **sir Philip Sidney** (1554–1586), „anglický Petrarca“, odmítl ve své Apologii básnictví puritánský názor, že by génius vděčil za svou kreativitu jen prosté rozumové dovednosti. Jde o „*boží tvůrčí sílu*“. Obdobně se vyjádřil i mořeplavec, lékař a spisovatel **Thomas Lodge** (1558–1625): Génius vděčí za svůj um „*božskému instinktu z nebes*“. Básník, dramatik a první překladatel Homéra do angličtiny **George Chapman** (asi 1559–1634) vysvětloval dílo génia jako výsledek duševní exaltovanosti šílenství, jež bylo oplodněno boží inspirací.

Byly i výjimky. Shakespearův předchůdce i současník, básník a dramatik **Ben Jonson** (asi 1572–1637), výstřední žertěř, občasný vězeň Jejího Veličenstva a „psychopat“ („nejlepší z básníků, nejhorší z lidí“), dal průchod zdravému rozumu a životním zkušenostem. Kreativita géniů vyrůstá z jejich přirozené fantazie. Hledat v tom cokoli iracionálního je pošetilost. Hodek (1971) o něm napsal, že to byl „*zbrklý studiósus devatera řemesel*“ a že psal divadelní hry z důsledně „vědeckého“ hlediska a postavy ve svých dílech charakterizoval

podle směsi tělesných šťáv: krve, žluči, flegmatu a melancholie. Různé šťávy, jejich nevyváženost – a z toho různé letory a šílenství.

Anglický filozof a představitel tzv. morální filozofie **Anthony Ashley Cooper**, třetí **Earl of Shaftesbury** (1671–1713), o němž Drtina napsal, že „*jeho filozofie je obrazem jeho osobnosti, a tak slyšíme pečlivě vychovaného lorda, jemuž se jemné zásady dávno staly samozřejmostí*“, se vrátil k platónskému „nadšení“ géníů v romantizující představě jejich optimistického entuziasmu. Spatřoval v něm jakousi přírodní sílu a zdroj lyrického prožitku „světové harmonie“. Soudil, že „*genialita je projevem všudypřítomného ducha a představuje druhé božství*“. Básnické dílo musí vykazovat jakousi specifickou celistvost (*a whole*). Tu nelze nijak racionálně konstruovat. Je čímsi apriorním díky „plastické schopnosti“ geniálního básníka, kterou Shaftesbury nazývá *inward form* a kterou později Goethe pojmenoval jako *innere Form* („vnitřní forma“). Jeho výklady arci nejsou příliš jasné.

Publicista, divadelní kritik, spisovatel a politik **Joseph Addison** (1672–1719) vydal v roce 1709 v periodiku *The Spectator* svou esej o géníích, pokládanou někdy za jakousi velkou chartu hnutí géníů. *Great genius* tvoří „*without any assistance of art or learning*“, a to je géníus „přirozený“ (*great natural genius*). Za všechno vděčí jen přírodě a nikdy se nepodroboval zavedeným pravidlům. Jiní jsou jen „naučení“. Jenže právě ti „přirození“ stojí nezřídka „mimo normu“ a po duševní stránce docela v pořádku nejsou. Básník a libertinista **Charles Le Marquetel de Saint-Denis, seigneur de Saint-Évremond** (1610–1703), původně maršál armády krále Ludvíka XIV. žijící mnoho let v anglickém a holandském exilu, soudil, že básnická tvorba nemá co činit se zdravým rozumem. „*Je to někdy řeč boží, jindy řeč bláznů.*“ Dočetl jsem se, že i jistý Janovan jménem **Tesauro** vydal v roce 1654 knížku s tvrzením, že básník musí být šílený: „*Šílení (i matti) jsou mimořádně schopni vytvářet ve své fantazii trpytivé metafory a bystré symboly (...) nejsubtilnější géniové, básníci a matematici mají největší sklon k šílenství.*“

Narozdíl od jiných oborů lékařství (anatomie, fyziologie, embryologie) renesance do psychopatologie nepřinesla mnoho nového, a tak i představy o nemocech duše zůstávaly ještě dlouho v zajetí pověr a religiózních, realitě na hony vzdálených metafyzických spekulací. Šedivec (2007) píše, že i v renesanci zastávali lékaři názor, že kromě přirozených duševních nemocí existují i jiné, způsobené posedlostí démony. Od středověku existovala démonologie netoliko v pověrách, nýbrž i v představách teologů a filozofů, a představa nad-

přirozeného původu šílenství (trest boží) v naší židovsko-křesťanské kultuře existovala odjakživa. Mnoho o posedlosti ďáblem přináší Nový zákon. O tom, jak Ježíš osvobozoval posedlé osoby z ďáblovy moci bylo již řečeno dost ve stati o judaismu. V 10. kapitole Skutků svatých apoštolů říká svatý Petr v Cesa-reji důstojníku Korneliovi, že Ježíš „uzdravoval všechny, kteří byli v moci ďáblův“. A svatý Pavel? Nahlédněme do 1. epištoly ke Korintským (10. kapitola): „*Tě, co pohané obětují, obětují démonům, a ne Bohu. Nechci, abyste vešli ve společenství s démony. (...) Nemůžete mít účast na stole Páně i na stole démonů.*“ Exorcismy (vymítání ďábla) udělovali všichni apoštolové. Traduje se, že v prvních třech stoletích po Kristu bylo ve světě i v samotném Římě mnoho posedlých v péči mágů. Úspěchy křesťanských exorcistů potvrzoval Tertullianus i Origenés.

Do 12. století se církev neodvážila existenci čarodějnic oficiálně přiznat a pronásledování posedlých odmítala. Duševně vyšinitým ženám se dokonce říkalo „bonae feminae“ (dobré ženy). Ještě platilo usnesení pařížského církevního synodu z roku 829, že čarodějnictví je jen strašidelnou pověrou a papež Řehoř VII. (asi 1028–1085) napomínal dánského krále proto, že při povětrnostních pohromách a epidemiích lidé pronásledují nevinné ženy. Ještě v Canon episcopi z roku 900 se o těchto pověrách psalo: „*Kdo by mohl být takový blázen, aby takovým pověrám přikládal víru? Je třeba veřejně prohlásit, že každý, jenž něco takového pokládá za pravdu, ztratil víru.*“ Decretum Gratiani byla sbírkou právních předpisů církve. Sestavil ji boloňský mnich **Gratianus** v roce 1150. Řeči o démonech jsou pouhou fantazií. Jejich existenci církev potvrdila až v roce 1233 a tragickým zlomem bylo založení inkvizice papežem Janem XXII. (1244–1334) v roce 1326. Měla vyhledávat čarodějnice a mýtus čarodějnic byl inkvizicí ne-li vytvořen, tak aspoň posílen. Jejich perzekuci umožnila bula papeže Inocence VIII. (1432–1492) Summis desiderantes affectibus z roku 1484. Tentýž papež inicioval napsání Kladiva na čarodějnice (Malleus Maleficarum). Napsali ho v roce 1487 dva fanatičtí dominikáni, **Jakub Spren-ger** (asi 1436–1495) a Henricus Institoris, vlastním jménem **Heinrich Krämer** (asi 1430–1505). Třídílné dílo stanovuje nelítostná pravidla výslechu podezřelých a vedení procesu. Určití andělé spadli z nebes a stali se ďábly. Veškeré čarodějnictví funguje jen jejich prostřednictvím. Moc ďábla je ohromná, jeho nenávisť k lidstvu nezměrná a jeho vynalézavost nekonečná. Posedne i muže, ženy však víc. Souloží s nimi jako „incubus“ či „succubus“. Čarodějnice (*maleficae*), „konatelky zla“, se spojily s ďáblem většinou vědomě, aby získaly nějaké výhody. O jejich vazbě na měsíc se vědělo nejméně od 8. století. Mají ho

v moci a jeho prostřednictvím vyvolávají šílenství. I epilepsii zavinil měsíc. Proč má ďábel na ženy spaden více než na muže? Latinské „femina“ je z „fe“, což je víra („fides“) a z „minus“ (méně), takže „malověrná“. Po Kristově vzoru je záhodno ďábla z posedlých vyháňet („vymítání ďábla“).

Oficiální podobu exorcismu stanovil v roce 1614 „Římský rituál“ v době pontifikátu papeže Pavla V. (1552–1621). Ústup exorcismů v 17. století měl údajně negativní sociální důsledky. Z násobilo se prý upalování čarodějnic. Čím četnější exorcismy, tím méně hranic s čarodějnicemi. Posedlost byla dvojí: „somnambulní“ a „lucidní“. U první jen přechodně snově zastřené vědomí, prožitek vlastního já mizí a někdy je i mluva posedlého řečí domnělého vetřelce v nitru (cizí hlas, jiná dikce apod.) Pak stav zmizí, člověk je zase sám sebou a na své zážitky si nevzpomíná. Při lucidní (bdělé) formě identita nemizí a je tu jen prožitek, že se myslí zmocňuje nějaký duch. Pro církve byla prý jen první forma opravdovou posedlostí. Dnes vídáme pouze jakousi formu oné latentní posedlosti. Psychotik prožitek ovládnutí cizí silou zamlčuje (sotva kdo u nás ji přičítá ďáblům a myslí spíš na své bližní). Ostentativní „posedlost zlým duchem“ u „hysterek“ nebyla ještě v 19. století vzácností, někdy i v malých epidemiích. Prožitek ovlivňování cizí silou je při paranoidní schizofrenii běžný.

Profesoru pařížské univerzity, osobnímu lékaři Kateřiny Medicejské, **Jeanu Ferneliovi** (1497–1558), „francouzskému Galénovi“, se přiznává snaha o odlišení přirozeného šílenství od ďábelské posedlosti. Posedlý reaguje na rozdíl od duševně chorého mimořádně nevráživě na vyřčení posvátných slov. Fernelius popsal případ posedlosti démonem. Z posedlého mluvil nezvyklým hlasem, hned latinsky, hned řecky a neustále vyrazoval lékařské tajemství a vysmíval se, že lékaři nemocného usmrtili zbytečnými léky.

Posedlí a čarodějnice byli v kompetenci církve. Nelze se divit, že se od nich lékaři spíš distancovali. Pak se ozval Agrippův žák, holandský lékař **Johann Weyer** (Joannus Wierus) z Grave nad Mázou v Brabantsku (1515–1588). V roce 1563 vydal šestidílnou studii „O podvodech a úskocích démonů“. Polemizoval s Kladivem na čarodějnice a vymyslel medicínský model čarodějnictví. Démon vniká do tělesných šťáv a uvádí ve zmatek „spiritus animales“ v mozku, takže neexistující věci jsou považovány za skutečné a posedlí mluví s nepřítomnými, jako by byli přítomni. Čarodějnice jsou duševně choré ženy a jejich mastičky a lektvary s obsahem rulíku, blínu, konopí apod. způsobují halucinace. Cizí tělesa, která vyzvracely, nastražil sám ďábel, aby je oklamal.

Nemůžou za to, že je ďábel napadl. Bůh mu to ostatně dovolil. Pro nemoc duše se čarodějnice ďáblu nemohly ubránit. Zjistí-li se posedlost, volejte exorcistu. Někdy pomohou amulety, pusty nebo projímadla. Upalování čarodějnic je třeba zastavit. Výpověď čarodějnice před soudem není směrodatná. Doznají-li se, pak pod ďáblovým nátlakem. Existuje šílenství bez posedlosti? Jistě. Ne každá „lykantropie“ nebo „incubus“ musí být z posedlosti. A čarodějové? Na ně dvakrát pozor! Ti pakt s ďáblem podepsali dobrovolně. Říká-li čarodějnice totéž co kouzelníci, nevěřte! Je to blud a klam. Je šílená.

Jen ale Weyera nepřechvalme. V čem spočíval jeho omyl? Měl všechny čarodějnice za duševně choré. V ojedinělých případech tomu tak bylo, u většiny ale o duševní chorobu nešlo. Tehdejší víře v posedlost ďáblem se nelze divit. Občas se některá čarodějnice dobrovolně ke svému spolčení s ďáblem přiznala. Překonávání démonologických pověr tehdy neznamenalopopírání existence démonů ani duševních nemocí z démonické posedlosti a Weyerovi šlo pouze o to, aby byly posedlé osoby zbaveny viny.

V posedlosti ďáblem u duševně chorých věřil i profesor basilejské lékařské fakulty **Felix Platter** (1536–1614), autor vlastní klasifikace duševních nemocí. Popsal v ní jako první v historii medicíny i sexuální deviace. Duševní choroby jsou sice nemocemi mozku z přirozených příčin (stáří, drogy, úrazy, nádory, nesprávná životospráva aj.), některé příznaky u melancholiků a maniaků jsou nicméně dílem ďábla. Jsou nadpřirozené. Ti lidé hovoří cizími jazyky, jimž se nikdy neučili. A dokážou prorokovat. Někteří maničtí nebo melancholičtí nemocní někdy dlouho neřeknou ani slovo (mutismus) nebo vůbec nepřijímají potravu. Démon je někdy strašlivě týrá a nemocní se nepřirozeně svíjejí. *Sopor daemoniacus* je ďábelské obluzení čarodějnice. Tvrdí, že létá s ďáblem na sabat a od tvrzení, že má schůzku s ďáblem, neustupuje ani v jinak nenarušeném duševním stavu. Šílenství bez posedlosti má kurýrovat lékař, posedlost přísluší duchovnímu. Platter také psal o „hypochondrické melancholii“, s níž se o víc než jedno století později potýkali angličtí lékaři. Pokud melancholičtí nemocní nařikají na nějaké tělesné potíže, pak jen proto, že si to tak namlouvají. Dělalí to pouze ze strachu z nějaké choroby, kterou netrpí. Tím Platter redukoval hypochondrii na pouhou „nosofobii“ (strach z nemoci).

V roce 1584 vyšla v Anglii kniha s titulkem *The Discovery of Witchcraft* (Odhalení podstaty čarodějnictví). Jejím autorem byl vzdělaný anglický lékař z Oxfordu **Reginald Scott** (1538–1599). Vyvracel démonologii a protestoval proti pronásledování čarodějnic. Nabádal soudce, aby uvážili své rozsudky

nad čarodějnicemi. Jde o choré osoby, jejichž nemoc zavinila porucha tělesných šťáv, zaplavujících mozek. Ani sny nejsou ničím nadpřirozeným a vznikají z lidských radostí a starostí. Církev zasáhla a jeho kniha se ocitla na seznamu „libri prohibiti“.

Podle profesora lékařské fakulty ve Vratislavi **Daniela Sennerta** (1572–1637) je mozek orgánem duše a duševní nemoci vznikají jeho poruchou. „Spiritus“ jako nejjemnější a nejčistší částičky rozvádějí tělem cévy i nervové trubičky. Vznikají v játrech, srdci i v mozku. Specificky lidská duševní schopnost je *facultas intelligens rationalis*. Je to intelekt a vůle. Sennertova „dichotomie“ říkala, že „duše“ onemocnět nemůže, při šílenství ochotí mozek. A příčin duševních nemocí je nepočítaně: otravy, tělesné nemoci, jež postihly i mozek, *poruchy animálních spiritus*, úrazy a nádory hlavy, záněty mozku a jeho plen. Rozpornost závěrů je evidentní. Nemoc duše je symptom narušeného mozku, leč mozek je přece instrumentem duše. Sennertův návrat ke scholastickým spekulacím, že? A také černá žluč není bez viny, nicméně někdy mají šílenství na svědomí i démoni. Pak jsou příznaky „neobvyklé“. Démony posedlí pak vrací drobné živočichy nebo hřebíky, prorokuje a hovoří neznámým jazykem. To „normálně“ vysvětlit nelze, tudíž se jedná o ďáblovo dílo. „Hysterii“ a jednu formu mánie (*mania ex utero*) zavinila děloha. Ani okultistické výklady vztahů člověka a přírody, jak je vyložil Paracelsus, nelze zavrhnout.

Holandský chemik a lékař **Johann Baptist van Helmont** (1577–1644), blouznivý novoplatonik, obdivovatel Paracelsa a „iatrochemik“, zesměšňoval Aristotelovu i Galénovu nauku a vyspekuloval si realitě vzdálené vysvětlení nesmrtelné duše: *Lux centralis in mente* (ústřední světlo v mysli) stojí nejvýše. Duše sídlí ve slezině, je to tzv. *archeus*, životní síla, jež má kreativní část jakožto *aura vitalis*. Bazální Helmontovy spekulace lze sotva vysvětlit z jeho „světelných“ hypotéz. Jako chemik se pokusil spekulovat věcněji. Veškeré životní děje v organismu jsou čistě chemické. Jde o fermentativní kvašení a z něj vzniká v mozku i životní duch (*spiritus animalis*). Helmont se zasloužil o poznání plynů (vynašel i jejich pojmenování „gas“). Své „plynové spekulace“ zanašel i do medicíny. Asi ho inspirovalo Cardanovo dílo, a tak i on dělil plyny tak, jak dělil Cardanus jedy. Plyny jsou exo- a endogenní. Exogenní mohou zabít, někdy jen naruší orgány, nejvíc mozek. A endogenní? Dost záhada. Vznikají v těle, někdy dědičně, jindy zevními vlivy (rozrušení). Tím změní tělesné šťávy a vzniká melancholie. Přiznáme Helmontovi něco k dobru? Sotva. Jeho úvahy jsou směsí zbytků scholastiky, mystiky a astrologie. Jen tak bokem se

zmínil o „*veneficium, fascinum et praestigia*“ (o „čarovném nápoji, očarovnosti a kejkliřství“) démonického původu. Podrobnějšímu výkladu démonických vlivů se opatrně vyhnul. V léčbě duševně chorých lze používat i ostatků svatých. Vyzkoušel to se zbytky suknice svatého Huberta. Zda to pomohlo, nikdo neví.

Římský lékař a právník **Paolo Zacchia** (1584–1695) byl osobním lékařem papežů Urbana VIII. (1568–1644) a Inocence X. (1574–1655) a soudním znalcem církevního soudu. Zasedal v Rota Romana (něco jako papežský zdravotní úřad). Obviněnou osobu má při podezření na duševní nemoc (*amentia*) vyšetřit lékař. Svými spisy z let 1621 až 1650 o Lékařsko-právních otázkách se Zacchia stal zakladatelem soudního lékařství. K sepsání soudně-psychiatrických statí ho ponoukl jeho bratr, právník Sylvester. Šílený nebo posedlý není trestně odpovědný. Soud by měl ukázat i jistou shovívavost, šlo-li o zločin v afektu nebo při „šílenství z lásky“ (*amor insanus*). Také opilost zmenšuje vinu a toho, kdo pije příliš, je radno dát pod kuratelu. Šílenství je „přirozené“ z výparů tělesných šťáv do mozku a z porušené aktivity „spiritus“ v mozkových komorách. Muži jsou na tom lépe než ženy. Jsou přece nejvyšším stupněm vývoje, ženy jsou na tom hůř a na duši ochoří častěji. Šílenství z nadpřirozených příčin a posedlost tedy existuje. Jde o souhru ďábla s černou žlučí. Démon v ní má zálibení. Jedna forma melancholie vzniká u *daemoniaci*, jiná u *fanatici* nebo u *enthusiatici*. Ti jsou „osvíceni“ Duchem svatým, věští budoucnost nebo mluví cizími jazyky. Proběhla u nich *extase supernaturale*, nadpřirozený extatický stav, něco jako Platónova mánie. A z něj i to, co dnes nazýváme genialitou. Zacchia nepominul ani simulanty, nejen ty se snahou vyhnout se trestu, ale i ty, kteří se snaží získat gloriolu svatých.

Erasmus Rotterdamský (holandsky Geert Geerts, latinsky Desiderius Erasmus) (1467–1536) byl nemanželským synem dcery lékaře a jednoho pastora. V roce 1492 byl vysvěcen na kněze. Procestoval několik evropských zemí, přednášel skoro na všech tehdejších univerzitách a nejraději pobýval v Basileji, kde i zemřel. Nejproslulejší humanista renesance, výtečný klasický filolog, byl tělesně sporý a údajně bažil po slávě. Byl i poradcem císaře Karla V. Svou zálibu v satíře potvrdil ve filozofující Chvále bláznovství (1509). „*Bláznovství patří můj hymnus, zcela šílený však není.*“ Ale proč „bláznovství“ chválit? Vysvobozuje nás z trýzní života. Dovoluje nám říkat pravdu tak jako dvorním šaškům. Foucault (1962) to vystihl: „*Erasmus (...) pozoruje šílenství z výše svého Olympu a chválí je právě proto, že se může smát nepřemožitelným smíchem bohů. Šílenství lidí je totiž božská podívaná.*“ A čím víc člověk ví, tím víc mu hrozí zešílení.

Proč? Vědomosti nám dodávají démoni, ne? Kdo by se divil, že nejvíc šílí básníci a teologové? Šílenství má cosi společného s tajemnými cestami vědění, je však i trestem za nanicovatou vědu. Falešná věda se rozbují a vede k bláznivosti. I prostý lid je na bláznivosti bohatý a „*den co den vymyslí tolik nových, že by ani tisíc Démokritů nestačilo se jim vysmát.*“ Erasmus svou britkou satirou nešetřil ani mnohé filozofické autority minulosti. Seneca psal přece o ideálním mudrci bez vášní. Jen obrázek člověka z mramoru, že? Nebo strašidlo. Která obec by ho asi vzala za úředníka? „*Dosud jsem se nevyjádřil, zda smíme každý klam smyslů nebo ducha pokládat za šílenství. Má-li někdo mizerné oči a krtka pokládá za osla, nebo když obdivuje pár bídných veršů pro jejich duchaplnost, pak o něm sotva povíme, že je šílenec. Když však někdo něco nepochopí (...) následkem hluboké duševní poruchy a pokládá býkání osla za skvostnou symfoni či se přes svou bořkou bídu pokládá za majitele bohatství, jaké měl lidský král Kresus, pak se už v blízkosti šílenství ocitá. Je-li z toho jen veselá blouznění, jak tomu ponejvíce bývá, tak to nadchne jak samotného postiženého, tak i nešlící posluchače. A zrovna tenhle druh šílenství je daleko rozšířenější, než se obvykle za to má.*“ Erasmus vzpomíná na mladíka, jenž seděl v prázdném divadle a celou dobu se otrásal hlasitým smíchem. Byla to „platónská mánie“ a když se uzdravil, jen na to se steskem vzpomínal. Největší autoritou minulosti byl pro Erasma svatý Augustin, a proto důvěřoval ve schopnost lidského rozumu poznat a uctívat Boha. Přestože radě jeho myšlenek protestantismus odpovídal, zemřel jako katolík.

Iñigo či **Ignác** se narodil ve venkovské šlechtické rodině na zámku Loyola v Baskicku v roce 1491. Jako udatný voják ve francouzsko-španělské válce utrpěl v roce 1521 při obraně Pamplony těžké a bolestivé zranění obou nohou a mnoho měsíců byl upoután na lůžko. Ve svých třiceti letech se mu zjevila Panna Marie a on prošel osvícením. Podnikl pouť do Svaté země, postil se, bičoval a prošel těžkými depresemi. Pomáhal jen dlouhý absolutní půst. Rozhodl se pro studium. Stal se **Ignácem z Loyoly** a 15. srpna 1534 složil spolu se šesti druhy na pařížském Montmartru přísahu, že zvolí nový život v chudobě a v mravní čistotě. Z původního plánu misie mezi muslimy ve Svaté zemi sešlo. Neměli finance na cestu. Založili „Tovaryšstvo Ježíšovo“ s misijními úkoly mezi chorými, opuštěnými a vězni. Po kněžském vysvěcení v roce 1537 vedl Ignác z Loyoly patnáct let jezuitský řád. Kromě periodických depresí měl asi psychomotorické a psychosenzorické záchvaty při tzv. temporální epilepsii. Nevylučuje se, že některé jeho mystické prožitky měly epileptický základ. Papež Pavel III. (1468–1549) v roce 1540 nový řád schválil. Ignác zemřel v pětadesáti v Římě. Jezuité se starali o vzdělávání včetně vedení lékařských

fakult. Kláštery nezakládali a odmítli mnišský asketismus. Svůj řád organizovali vojensky v čele s „generálem“, jenž byl odpovědný pouze papeži. Krátce trvající zrušení řádu (1773–1814) jezuité přestáli. Černý (2005) prostudoval české jezuitské prameny a konstatoval, že jezuité počítali u některých duševně nápadných či dokonce chorých osob s nadpřirozeným původem jejich odchylnosti (magické očarování). O posedlosti démonem u duševně chorých nemluvili automaticky. V řadě případů se neobraceli k iracionalitě a zastávali realistická stanoviska jako u tělesně nemocných. Poslední příčinou všech nemocí však byla tehdy nadpřirozená entita – Bůh, jenž buď pokouší své věrné nebo nemocí trestá hříšníky. Nadpřirozené šílenství se léčilo používáním posvátných objektů, svěcené vody, amuletů nebo obrázků svatých.

Úsilí **reformace** o jistou racionalizaci náboženství bylo polovičaté. **Martin Luther** (1483–1546) se postavil příkře proti pronikání rozumu do náboženské víry. („*Rozum je děvka ďáblova, rozum třeba zabít.*“) Zasvětil celý svůj život boji s ďáblem. Narodil se v Sasku jako druhý syn horníka, jenž se vmohl a stal se majitelem huti. Otec si přál, aby se stal právníkem a po řadu let se nesmířil s jeho církevní kariérou. Lutherova rodina žila v zajetí středověkých pověr a věřila na ďábelské machinace.

Po ukončení studií na erfurtské univerzitě se Luther stal augustiniánským mnichem, v roce 1507 dosáhl kněžského svěcení a po návratu z cesty do Říma získal v roce 1512 ve Wittenbergu doktorát teologie. Na Den všech svatých 31. října 1517 kolem poledne vylepil na severní dveře zámeckého chrámu ve Wittenbergu svých 95 tezí proti církevním odpustkům, poté následovaly různé disputace až do říšského sněmu ve Wormsu v roce 1521, kde byl prohlášen za kacíře. Nalezl útočiště na hradu Wartburgu pod ochranou saského kurfiřta. Strávil na něm deset měsíců a přeložil Nový zákon do němčiny. Celý život churavěl: nespavost, bolesti hlavy, závratě, mdloby, ischias, revma, ledvinové kameny a zažívací potíže. Při jeho „mdlobách“ mohlo jít o padoucnici. „*Jsem přesvědčen o tom, že moje nemoci nejsou přirozené a že je to samé čarování.*“ Lékaři na nemoci nestačí, je nutná vyšší léčba, „víra a modlitby“. K sebevraždě dohání lidi čert. V roce 1544 napsal v dopise Fridrichu Mykoniusovi o jednom případě sebevraždy: „*Pokládám to za botovou věc, že takové lidi zabil sám ďábel stejně, jako může nějaký loupežník zabít nic netušícího poutníka. Nechci proto sebevraždu odsoudit, jenže si nemůžu dovolit to lidem říct.*“ Nebezpečí od žen nepodceňujeme. Porodí-li ďáblem ovládaná žena dítě, je i dítě ztělesněním ďábla. Vrozené vady zavinil démon. Má na svědomí potraty, impotenci i nenávisť. I Lutherovu melancholii způsobil ďábel. Na lovu dokonce

podněcoval i psy. Ve své komoře na Wartburgu Luther sluchově i zrakově halucinoval. Obtěžoval ho černý pes a Luther ho vyhodil z okna. I sám ďábel se objevil a Luther po něm hodil kalamář.

O Lutherově genialitě nelze pochybovat a souvislost se šílenstvím se nabízí. V roce 1525 se ve Wittenbergu oženil s bývalou jeptiškou Katharinou von Bora a měli spolu šest dětí. Poslední týdny života ho ovládalo zoufalství a zemřel na selhání plic a oběhové potíže. Byl neprůhlednou a rozporuplnou osobností. Sotva koho uznával, přel se s Erasmem Rotterdamským a nesouhlasil ani s reformátorem Huldrychem Zwinglim (1484–1531). Výstižně jeho osobnost zhodnotil ve Stockholmském slavnostním projevu o třech německých velíkánech (Luther, Goethe, Bismarck) v roce 1949 Thomas Mann: *„V šestnáctém století se objevil první reformátor, Martin Luther, jenž rozbil konfesní jednotu světadílu (...) teolog a mnich, jenže nemožný mnich, smyslný i duchaplný, revoluční, avšak i zpátečnický vůči renesanci, jejíž humanismus neakceptoval a navracel se svými rvačkami s čertem a svou masivní pověřčivostí s vírou v demony a skřety do středověku, duchovně tvrdší, a přesto životu vstřícný díky své lásce k vínu, ženám a zpěvu. Navzdory svému zvěstování 'evangelické svobody' hanobící, hádavý, nenávislivý, celým srdcem připravený prolévat krev, militantní obránce individua a své vlastní božské bezprostřednosti, duchovní subjektivity proti objektivnosti, stoupenec církevního pořádku a vychovatel svého lidu k poddanosti Bohem dané vrchnosti, jenž vyzýval, aby bouřící se sedláky zapíchli, zbili a škrtili. Humanismus jeho doby, i ten německý, mu byl zcela cizí, a tak se ještě hlouběji ponořoval do německé mystiky. Paličatý ortodoxní duchovní vystoupil z církve, aby zřídil vzdorocírkev se vzdorodogmatem, s novou kněžskou scholastikou a s novým vyblašováním kacírů, netoliko protiřímský, nýbrž protievropský, zuřivě nacionalistický a antisemitský, při tom bluboce muzikální a těž tvůrce německého jazyka svým překladem bible, což byl literární počín prvního řádu.“*

Luther vřele podporoval pronásledování čarodějnic: *„Nemám žádné slitování s těmi ohavnými bytostmi. Nechal bych je všechny upálit.“*

Americký psycholog z Berkeley, původně vídeňský psychoanalytik **Erik Homburger Erikson**, vydal v roce 1902 svou knihu o Lutherově mládí (Young Man Luther). Potvrdil, že mladý Luther trpěl tyranstvím svého otce a že ve dvaceti letech dostal v kostele podivný záchvat. Křičel jako býk „Já to nejsem“ („ich bins nit“), možná že spíš latinsky („non sum“), a to poté, co duchovní líčil událost s posedlým hluchoněmým, jehož Ježíš uzdravil. Stalo se to opravdu? Jisté to není, leč Erikson na tom postavil celou pyramidu svých domněnek o Lutherově osobnosti.

Nejvýznamnější pokračovatel luteránské reformace, původně filolog **Philipp Melanchthon** (1497–1560) zajímající se o tehdejší astrologii a chiromantii, se snažil církevní neshody zmírňovat. Názorové rozdíly mezi ním a Lutherem po Lutherově smrti vyhrtily jen spory mezi „pravými luterány“ („gnesioluterány“) a stoupenci Melanchtona. Šlo jen o teologické slovíčkaření. V roce 1540 se Melanchton „tělesně i duševně zhroutil“. Šlo o aféru vévody Philippa Hessenského, který se v sedmnácti oženil s Christinou Saskou, zplodil kupu dětí a v roce 1840 se oženil podruhé („turecká svatba“) s dvorní dámou své sestry Margaretou ze Sály. Melanchton byl u toho, Luther šel bigamistovi na ruku, Melanchton se však zhroutil a chystal se umřít. Luther ho ve Výmaru navštívil a uzdravil. Jeho „teologická psychoterapie“ prý pomohla.

Postoje francouzsko-švýcarského reformátora **Jeana Calvina** (1509–1564) se ve vztahu k šílenství nijak podstatně od Lutherových nelišily. Jeho mysticky theocentrický postoj sice poskytuje rozumu poněkud více volnosti, ale váže ho na autoritu Bible. Calvin vyrostl v protestantského ajatolláha. Reformaci zahájil v roce 1536 a ženevský Boží stát, teokratická totalitární diktatura, vzkvétala v letech 1541 až 1564. Právo a zákon? Vše už stojí v bibli. Výklad zákona? Příslušní jen pastoři a presbyteri. Být při bohoslužbě je povinnost, světské neřesti jsou zakázány, žádné divadlo či tancování, žádné obžerství a opíjení, žádné extravagantní šaty a účesy, krajky a šperky, hraní v kostky a žádný luxus. Hlídala to mravnostní policie. Sociální atmosféra horší než u vatikánských bran. Smilstvo, cizoložství a rouhání? Trest smrti. Calvinovo absurdní učení o „predestinaci“ zvítězilo. Byla idea „predestinace“ vskutku absurdní? Teoreticky jistě, v praxi nikoliv. Svou bohobojností člověk dokazoval, že náleží k oněm nemnoha vyvoleným a odhaloval v sobě známky Boží milosti. Calvinovo učení bylo tím pádem sebe sama splňující proroctví. S tím neutuchající starost křesťanů, patří-li k Bohem vyvoleným, „panika ze spásy“. Zrodila se ve víře pevná elita a paranoidní systém se pídil po kacířích víc než katolická inkvizice. Luteránství bylo manželstvím náboženství se státem (Prusko), calvinismus manželstvím náboženství s penězi (kapitalismus). Démonologii kalvinismus nenegoval. Postoj k šíleným? Lapidárně to vystihl Vencovský (1983): *„Příslušníci reformované církve byli k duševně chorým (...) milosrdnější jediné v tom, že je odsuzovali k utopení, kdežto římskokatolická inkvizice je upalovala na hranici po předchozím týrání v mučírňách.“* Goldschmidt-Jentner (1940) píše, že Calvin nechal v Ženevě popravit tři sta mužů, žen i dětí.

Španělský lékař a teolog **Michael Servetus** (Miguel Serveto) (1511–1553), zapřísáhlý Calvinův protivník, zaútočil na církevní dogma „trojjednosti boží“. Calvin ho dal upálit. Celoživotně churavějící Servetus objevil malý krevní oběh. Jako novoplatonistu ho fascinovalo světlo (teologická teorie světla). I Kristovo tělo bylo stvořeno světlem slova božího. Světlo je základním elementem duše a zdrojem veškeré energie. Šlo o směsici mechanistických a teologicko-spirituálních spekulací. Výklad šílenství? Působení ďábla je nesporné. V šílených se nachází ďábelský duch nestálosti, zmatenosti, horeček, hniloby, větrů, výtoků a škodlivého vyměšování. I Kristus přece jednal s horečkou jako s ďáblem. Modlitba je k léčení nezbytná. Vyžene zlého ducha a uzdraví.

I konkurenční boj luteránů s kalvinisty přinesl oběti. V roce 1601 byl v Drážďanech po desetiletém procesu stát „kryptokalvinista“ a saský kancléř Nikolaus Crell (1551–1601). Luteráni se měli s kalvinisty rádi jako kočka s myší. Intolerance ovládala všechna náboženství. Inkvizice sice poněkud polevovala, ve Španělsku a Portugalsku měla však na svědomí ještě v 18. století masové popravy. „Autodafé“, pompézní veřejné prohlášení inkvizice s vydáním kacíře světskému soudu k rozsudku, fungovala nadále. Popravovalo se upálením, oběšením a utopením, občas stětím. Počet obětí honu na čarodějnice šel do statisíců. Na protestantské soudce v Evropě připadala asi jedna čtvrtina. Ne že by se proti tomu nikdo neozval. Protestujících bylo mezi katolíky i protestany mnoho. Upadli v zapomenutí. Hrabě **Friedrich Spee** (1591–1635), jezuita, byl jako zpovědník povolán ke dvěma stům poprav čarodějnic ve Würzburgu. Byl to pro něj strašlivý otřes a odvážil se v roce 1631 vydat spis *Cautio criminalis*. Popravy nevinných odsoudil, obdobně jako holandský farář z Amsterdamu a obdivovatel Descarta **Balthasar Bekker** (1634–1698). Odhalil tradiční omyly a pověry a ukázal, jak je pro lidi pohodlné myslet a jednat jako ostatní svět a nelámat si hlavu s tradiční lží. Bekker byl rozumem opojen. Zbavme svět všech kouzel. Co třeba vliv komet? Nesmysl. A víra v ďábla? Jakbysmet. Bibli Bekker racionalizoval. Píše se v ní o andělech, leč nic bližšího o nich nám bible neprozradí. Nešlo o pár vybraných ušlechtilých osob, které Bůh vybavil mimořádnými schopnostmi? A ďáblové? Co jiného než zvrhlíci, jichž běhá po světě až až. A satan, který pokoušel Ježíše? Prachobyčejný ničema. A jak Ježíš uzdravoval choré? Tehdy věřili všichni, že neduhy lze svést na demony. Ježíš se těm zvyklostem přizpůsobil. Žádné vyhánění ďábla, jen léčení reálných poruch zdraví, které satan na svědomí neměl. Mohla si tohle církev nechat líbit? Holandští kalvinisti s Bekkerem vyrazili dveře a pan exfarář brzo umřel.

Ke statečným patřil i **Christian Thomasius** (1655–1728), profesor práv v Halle. Neměl snadný život. Lipsko, Frankfurt, Berlín a nakonec Halle. Jeho odvaha byla obdivuhodná. Lidé snadno uvěří, co se jim nabulíkuje. Je to pohodlné. Co proti tomu? Teologii patří Písmo svaté, filozofie je věcí rozumu. Necht' se faráři starají o blaho lidí na onom světě, pro lidské štěstí tady na zemi jsou příslušní filozofové. Povídání o ďáblech je pověra. Luteráni zavrhlí papežské legendy. Přežily však v myslích prostého lidu a pod luterány dělaly spíš pokroky. Profesorský talár, obrovská paruka s lokny až na ramena, to byl neoblomný Thomasius. Dělat z posluchačů prohnáné advokáty a soudce? Nikoliv, jen myslící lidi. Kazil mládež, že? Vedl je k ateismu. Byl světlem německého osvícenství. Dnes o něm ví málokdo. Že proti honu na čarodějnice protestovali Weyer, Platter, Agrippa z Nettenheimu a Cardano? Nezměnili nic. Ti ostatní předůležití se spíš svými zásluhami v hubení čarodějnic vychloukali. Katolický biskup Peter Binsfeld z Trevíru chtěl v roce 1589 likvidaci čarodějnic rozšířit, lotrinský právník Nicolas Remy (1530–1612) se v roce 1595 chlubil, že poslal za deset let na hranici devět set čarodějnic a opat kláštera ve Fuldě Balthasar Ross o sobě v roce 1606 hrdě hlásal, že poslal na smrt sedm set těch nešťastných žen. Konjunkturálních velebitelů toho holocaustu bylo nepočítaně. Ještě 120 let po začátku reformace se vychloubal saský luteránský právník Benedict Carpzow (1595–1666) dvaceti tisíci rozsudků smrti nad čarodějnicemi: „*Do obně s tím čertovským ksindlem.*“

Slábnutí honu na čarodějnice doprovázel pozvolný všeobecný pokles víry v existenci ďábla. **Johnson** (1999) napsal: „*Mýty vyhozené lidmi z okna však mají kupodivu tendenci vrátit se dveřmi. V nitru mnoha lidí přinejmenším klíčí zatvrzelý a iracionální odpor k sekularizačnímu procesu. Dobře známe Chestertonův paradox: ‚Když lidé přestanou věřit v Boha, neznamená to ještě, že nebudou mít žádnou víru. Začnou věřit něčemu jinému.‘*“ Vědecká revoluce v 17. století a zejména rozšíření Descartesovy racionalistické filozofie způsobily, že se démonologie stávala hlavně pro intelektuály nepřijatelnou. **Cavendish** (1987) výstižně napsal: „*V sedmáctém století vznikl nový obraz vesmíru, v němž byla příroda strojem, který se sám pohání. Ze zdvořilosti bylo v tomto systému ponecháno místo pro Boha, který stroj navrhl a uvedl jej do chodu, avšak ani on, ani ďábel už nezasahovali do záležitostí světa, ať už v kladném nebo záporném slova smyslu. Tato mechanická koncepce vesmíru se pomalu šířila od vzdělaných kruhů k méně vzdělaným lidem. Nebylo v ní už místo pro zásahy duchů a démonů (...) a jejich nadpřirozené skutky.*“

Novověk

Rozvoj přírodovědeckého myšlení v 17. století (Galileo Galilei, Johannes Kepler, René Descartes, Andreas Vesalius, Isaac Newton, Robert Boyle, William Harvey a další) podněcoval ubývání fantastických výkladů duše, šílenství a geniality a sílily snahy vylučovat z nich iracionalitu a posilovat racionalistické výklady. Ustávalo přeceňování síly fantazie a imaginace a vyzvedával se primát intelektu. Přebujelost tvůrčí fantazie jakožto protikladu rozumu byla dokonce někdy pokládána za vlastnost blízkou šílenství či za cosi nelidsky pudového a ztrácela se víra v tajuplnou tvůrčí sílu génia. Cituje se dopis **René**

Descarta (1596–1650) učené falcké hraběnce Alžbětě (1618–1680), dceři „zimního krále“ Fridricha Falckého, že se tvorba veršů dá svést na „*silnou vzrušenost zvířecích duchů*“. (To připomíná pozdější psychoanalytickou hypotézu o pudové bázi tvořivosti s její „sublimací“).

René Descartes (Renatus Cartesius), prorok nové víry v rozum, neměl nikterak snadný život. Vychovali ho v jezuitské škole, pár let (1618–1621) vojančil jako oficír v různých armádách a během jednoho tažení se ve třicetileté válce dostal do Ulmu. Bylo chladno, sychravo, a tak ulehl v jedné peci, usnul a měl své velké sny. Jejich zásluhou mu došlo, že pochopil nový ideál filozofie: matematiku. Výpovědi filozofie musí být tak základní, neúprosně logické jako matematika. Aby byl sám schopen fundamenty filozofie položit, pochyboval o všem. O jediném ne, a to, že existuje, jelikož myslí („*cogito, ergo sum*“). Tak to sám o sobě napsal.

Kvůli svému učení se stal v rodné Francii nežádoucím a z obav z inkvizice odešel do exilu, nejdéle do Holandska (1629–1649). Pak měl vyučovat švédskou královnu Kristinu (1632–1654). K tomu se však nedostal, čtyři měsíce po příjezdu do Stockholmu v roce 1649 zemřel.

Byl vetchého zdraví, životem často omrzelý se uchýloval do samoty a tajil místo svého pobytu i svým nejbližším. Byl prvním evropským vědeckým myslitelem novověku. Každý gymnazista se už ve škole dozvěděl o jeho „*spiritus animales*“, o tělem proudících jemných duchových těliscích, která podle hydraulických zákonů působí na nervy a z nich na svaly, a i o jeho naivní představě o sídle duše v mozkové epifyze. Materiální svět (tedy i lidské tělo) je mechanický a funguje bez zásahu Božího (*res extensa*). Atributem nemateriální duše (*res cogitans*) je rozum, jímž disponuje jen člověk. Descartes počítal s „vrozenými idejemi“ věnovanými lidské duši Bohem. Jednou z nich byla i představa Boha. Bez závislosti na informacích smyslů poznává člověk nadrozumovou in-

tuicí. Co se tradičně Descartesovi předhazuje? Duše a tělo, substance na sobě nezávislé. Že by si geniální Descartes nevšiml, jak při vzteku zrudne, při studu zčervená nebo dostane po velkém strachu průjem? Muselo mu přece dojít, že *res extensa* je s *res cogitans* propojena a že to, co se děje v duši, má vliv i na tělo a naopak. Bezpochyby mu to došlo, a tak jistý reciproční vliv mentálních a fyzických dějů uznal. Pro Alžbětu Falckou napsal třídílný spis *Les passions de l'ame* a v roce 1647 ho na popud francouzského vyslance poslal i švédské královně Kristině. „*Spiritus animales*“ v epifyze, tedy v duši, vyvolávají emoce (obdiv, lásku, nenávisť, žádostivost, radost a smutek). Leibbrand s Wettleovou (1961) píšou: „*Oněch pět základních emocí působí na srdce a vnitřnosti. Každá z nich vyvolá pohyby krve, spiritus, srdečních chlopní, trávicího aparátu, třes, slabost, mdlobu, horko, chlad, zrudnutí, zblednutí a mnoho jiného. (...) Toto sepijetí tělesných a psychických dějů je psychosomatika par excellence, ta se asociativně fixuje, takže už pouhá představa, která byla někdy s tělesným děním spojena, nastupuje pokaždé znova a znova.*“

Lidé se mají osvobodit od religiózně-mystických představ a věda už nemá být služkou teologie. To požadoval nesmírně ctižádostivý zakladatel anglického empirismu **Francis Bacon**, baron z Verulamu (1561–1626), právník a Lord kancléř krále Jakuba I. Odmítl přetrvávající víru, že duševní choroba může být trestem božím. Věřil v budoucnost přírodních věd. Filozofii je třeba odloučit od teologie, náboženství a věda mají jít vlastními cestami a věda se nemá do náboženství plést. Iracionálním výkladům šílenství i geniality nevěnoval pozornost. Víry v Boha se nevzdal. „*Je pravda, že trocha filozofie vábí lidskou mysl k ateismu, ale hlubiny filozofie přivádějí lidského ducha zase k náboženství.*“

Další stoupenec anglického empirismu, syn venkovského faráře, vychovatel v aristokratických rodinách a materialistický filozof **Thomas Hobbes** (1588–1679) studoval v Oxfordu a jeho soudy o lidské přirozenosti byly nadmíru nelaskavé. Boj všech proti všem („*bellum omnium contra omnes*“) a člověk člověku vlkem („*homo homini lupus*“). Hrozí chaos. Vláda pevné ruky (absolutismus) je nezbytná. Spočívá na společenské úmluvě. Scholastiku a metafyziku zrušme a na ten celý nesmysl se zvláštním postavením ducha zapomeňme. Duše je materiální, materiál jí dodávají smysly (senzualismus) a rozum je jediným nástrojem poznání (racionalismus). Zákony rozumu jsou i zákony Božími. Duchové a démoni? „*Imaginární obyvatelé mozku.*“

Jeho kniha z roku 1651 vzbudila zděšení a Hobbesovi získala přezdívku „otec ateismu“. Má divný název *Leviathan*, z hebrejského „livjatan“, což je „točený“

nebo „vinutý“. V Jóbově knize (Kap. 3, 8) Jób naříká nad nocí, v níž byl počat. „*Ta noc ať je neplodná (...) ať ji ztratí, kdo zaklínají den, ti, kdo dovedou vyburcovat livjátana.*“ Izajášovo hrozivé proroctví (kap. 27, 1) zní: „*V onen den Hospodin trestá svým tvrdým, velkým a pevným mečem livjátana, hada útočného, livjátana, hada svinutého.*“ Těž 74. žalm se o něm zmiňuje a v Apokalypse „*ohnivý drak s deseti rohy (...) ten dávny had, zvaný ďábel a satan*“ je posledním Kristovým protivníkem. Chaotická obluda stvořená Hospodinem pátého dne, symbol chaosu, temnot a ničivého násilí dle staroorientální mytologie, pohltí slunce a svět uvrhne do věčné temnoty. Proč Hobbes zvolil tento mýtický nadpis své knihy o uspořádání státu? Neff (1993) píše: „*Leviathan nebo – podle Hobbsovy výrazů – smrtelný Bůh,*“ symbol absolutistického státu – smrtelného boha? (Schwanitz, 2002). Zavděčil se Hobbes ve své době vůbec někomu? Sotva. Materialismus rozzuřil teology, učení o státu anglický parlament, učení o morálce rozlítlo puritány a postulát společenské smlouvy i samotného krále.

Magických výkladů šílenství od 17. století ubylo, nezmizely ale docela. **Malachias Geiger** (1606–1671), působící v Mnichově na dvoře bavorského kurfiřta, vydal v roce 1651 své pojednání o hypochondrii (Microcosmus hypochondriacus), nastupující na místo dávno známé melancholie. Vysvětlení? Spletité, rozporné. „Hypochondrická melancholie“ z ucpaní povodí portální žíly v játrech černou žlučí a „alchymistické páry“. Stoupají do hlavy a zatemňují rozum. Věčná duše netrpí, postižena je pouze ta, jež je spojena s tělem. Působení planet je zlé, Saturn a Merkur kazí „spiritus vitales“. A démoni? Bůh jim trestání zlosynů dovolil. Čert popletené tělesné šťávy zneužívá. Takže „šťávy, výpary, spiritus animales a démoni“.

Leibnizův stoupenec, profesor lékařství v Halle **Friedrich Hoffmann** (1660–1742) mísil medicínské úvahy s teologickými. Tělo člověka je hydraulický stroj, funguje stejně jako hodinky. Udrží ho „nervové fluidum“ v mozku („nervový éter z vesmírného éteru“). Dostává se do těla dýcháním. V těle se nachází jakási tajuplná „životní síla“. Nese vinu i za „duševní choroby“ (mánie, melancholie a „frenitis“). Ty jsou sice nemocemi mozku, některé z poruch jeho prokrvení, avšak i z dalších příčin. „*Tak jako jsou tělesné choroby vyvolané otřesy zvířené krve a ‚spiritus‘, tak jsou hříchy nemocemi a neřestmi duše, jelikož jsou odchylkami od božského uspořádání.*“ A podíl démonů na duševních nemocech? Nějaký je a tak posedlost existuje, není jí však tolik jako dřív. Snad proto, že démoni svou dřívější moc už ztratili. Nicméně ovlivňují fantazii a smysly, takže „*věci, které jsou v mysli, považují posedlí za vnější a mimo sebe*“. Hoffmann se vrátil i k „hysterii“.

Hippokratův výklad o tělem putující děloze pominul a spekoval o souboru psychologických a biologických příčin: *Semen corruptum* („zkažené semeno“) ženy škodlivým účinkem tělesných výparů pokazilo nervové fluidum. Hoffmannem popsána nemoc „*melancholia hypochondriaco-hysterica*“ vzniká z poruch prokrvení orgánů, když krev z podbřišku nemá volný průchod a nedostane se z těla přirozenou cestou při menses nebo z hemoroidů. Dochází ke střevním křečím s plynatostí, bolestem v kříži, svírání u srdce i v hlavě, a to všechno má na svědomí narušená střevní peristaltika.

Osmnácté století, osvícenský věk rozumu a osvěty, zpochybňující dosavadní historické autority, bylo dobou pozvolné emancipace lidí z feudálního sevření monarchů, aristokracie a kléru. Z poddaného se stával svobodný, nezávislý a na vlastní síly odkázaný občan. V dosavadní religiозní tradici byl člověk jen stvořenou bytostí a tvůrčí potence zůstávaly po staletí vyhrazeny Bohu. Nyní se otvíraly brány i člověku tvůrci. Tradiční metafyzikou přehlúšené filozofii, udržující si i v 18. století silné pozice a kulminující v posledním velkém metafyzickém systému Leibnizově, připravil konec Immanuel Kant (1724–1804), ač už před ním nastalo oslabení spekulativního rozumu důrazem na empirii, zejména v Anglii. I do diskusí o duševních nemocech a genialitě se Kant pustil. Nemoci duše by měly aspoň zčásti spadat do kurately filozofů. A těch dohadů o genialitě bylo už až až, tedy se Kant vysmíval oněm *Genialaffen* všude kolem. Genialita je „*vrozený stav ducha*“ a je to „*talent k objevování*“. Lidská duše už nebyla jen výhradní doménou teologicko-metafyzických spekulací. Ubývalo i představ o iracionální bázi geniality. Vývoj nebyl zdaleka přímočarý, a tak se ještě ani 18. století neoprostilo od reliktní tradiční spekulativní metafyziky a relapsů rozumu se přičící religiozity.

Ačkoliv žil ještě v 17. století, podnítil šíření osvícenství v Anglii a pak v celé Evropě filozof, lékař a politik (stoupenec liberálů, „whigů“) John Locke (1632–1704), senzualista a empirik („*nic není v rozumu, co nebylo dříve ve smyslech*“) s cílem osvobodit se od tradičních autorit ve prospěch rozumu ve všech oblastech kultury, umění a vědy, a tedy i v psychopatologii. Lidské vědomí je „čistá, nepopsaná tabule“ („*tabula rasa*“), na níž zanechávají své stopy životní zážitky. Neexistují žádné „vrozené ideje“. V psychice každého člověka nacházíme i cosi nerozumného, takže sotva najdeme někoho, u něhož bychom se případně nerozhodli k jeho umístění v Bedlamu (blázinec). Ono „šílené“ v každé osobě zavinují scestná propojení vazeb mezi idejemi. Vyjadřuje to lidskou neschopnost držet se zdravého rozumu. U jednoho víc, u jiného méně.

Záleží na výchově, sklonech či zájmech, zda vzniknou antipatie, nenávisť, sympatie nebo láska a z nich resultují rozumu se přičící vazby představ. Přínos pro psychopatologii? Ano i ne. Lockeho představa o „prázdnotě“ lidské duše v okamžiku narození je pro klasickou psychiatrii i pro Freudovu psychoanalýzu akceptovatelná. Trnem v oku byla Carl Gustavu Jungovi v teorii „archetypů“ a nedá se smířit ani s bizarními vývody aktuální transpersonální psychologie. Co by si John Locke pomyslel, kdyby mu někdo vyjevil, že si člověk může „vzpomenout“ na svou existenci před milióny let třeba v podobě pravěkého korýše?

Polyhistor (filozof, matematik, fyzik, právník, diplomat, politolog a první prezident berlínské akademie věd) **Gottfried Wilhelm Leibniz** (1646–1716), tvůrce „monádie“ a hlasatel boží „předzjednané harmonie“ uznával existenci nevědomých dějů v duši podobně jako kdysi svatý Augustin a Tomáš Akvinský. Korigoval Lockeho výrok „nihil est in intellectu quod non ante fuit in sensu“ dovětkem „nisi intellectus ipse“ („Nic není v intelektu, co nebylo předtím ve smyslech, až na intelekt samotný“). Co to znamená? V intelektu se nacházejí „vrozené ideje“. Lidské duši je vlastní jakási tvůrčí síla, a tak každý kreativní člověk je „malý bůh“ ve své sféře působnosti. Leibniz kladl důraz na subjektivní, individuální a nevědomé či nejasně uvědomované síly v duši génia, a to včetně intuice. Drtina o Leibnizově učení napsal: *„Neboť představy a poznatky, které se nepovznesly k jasnému vědomí našeho, jsou nicméně všechny virtuálně vrozeny.“*

V rozvoji medicínského myšlení sehrálo v počátcích novověku zcela mimořádnou roli anglické lékařství. Vzkvétalo od alžbětínských dob. Ani před začátkem novověku nebyl hon na čarodějnice v Anglii na rozdíl od Skotska, západní a střední Evropy příliš rozšířený. Rozvoj lékařského poznání v alžbětínské epoše a i dlouho po ní byl významně spjat i s psychiatrií, a to zejména ve vztahu k „hysterii“, hypochondrii a melancholii. Za tyto diagnostické termíny byl zodpovědný Hippokrates a po něm si o nich skoro tři tisíce let doktoři, filozofové i duchovní vydatně zaspekulovali. V roce 1996 jsem se pokusil laickým čtenářům záhady „hysterie“ objasnit ve své knize O nemocech duše. Ocituji z ní lapidární vysvětlení rozdílu mezi „organickou“ a „funkční“ poruchou zdraví: *„Praskne-li člověku s vysokým krevním tlakem céva v mozku (...) poškodí krvácení určitou část mozku. Lidově se tomu říká mozková mrtvice. (...) Člověk ochrne třeba na polovinu svého těla (hemiparéza). Jde o ochrnutí organické a odpovídá mu i neurologický náález, což potvrdí i pomocné metody vyšetření (elektroencefalografie,*

počítačová tomografie mozku atd.) Ochrne-li však někdo, aniž by se v jeho mozku krvácení, změknutí, úrazová změna, nádor atd. našlo, mluvíme o ochrnutí funkčním. Má svou psychickou příčinu, je tedy psychogenní. Šlo o konverzní reakci. Konverzních reakcí je nepočítaně. Dokážou napodobit jakoukoliv organickou nemoc (...) hysterie je chameleon mezi nemocemi. Je schopna napodobit všechny.“ Vědomé předstírání nemoci to není, jen přeměna duševního trápení člověka v chorobný tělesný nebo psychický symptom (konverze). Někteří k ní zvýšeně inklinují („hysterická povaha“), jiní do ní nesklouznou nikdy v životě. „Hysterika“ trýzní rozmanité potíže, kdeco ho pobolívá, třese se, buší mu srdíčko, má poruchy citlivosti někde na těle nebo se nemůže normálně pohybovat, náhle oslepne, ohluchne nebo nemůže mluvit, má záchvaty s poruchou vědomí a křečemi jako epileptik atd. Vše je „funkční“ a ani sebelepší doktor organickou příčinu (zánět, nádor, úrazové poškození aj.) v jeho těle nenajde. Hypochondrie je jinačí. V roce 1904 existenci hypochondrie jakožto samostatné nemoci definitivně vyloučil německý a tehdy ve Štrasburku působící psychiatr **Robert Wollenberg** (1862–1942). Substantivum „hypochondrie“ jsme z medicíny vymazali a zůstalo jen adjektivum „hypochondrický“: úzkostné sebezpozorování z obav z nemoci („nosofobie“) či z nenadálé smrti („thanatofobie“). Hypochondrické postoje mohou provázet všechny poruchy duše a „hypochondrii všedního dne“ zná snad každý člověk, když není úplně fit. Sledujte si pár minut svou pulzovou frekvenci. Srdíčko tu zpomalí či docela nevině přeskočí. Nehrozí infarkt? Známe to ze svých ordinací. „Tu ma pchá, tu ma bolí“, neblíží se smrtka s kosou? A hypochondr si málem dělá do kalhot. O „melancholii“ toho bylo řečeno dost. Dnes ví kdekdo, že se tím myslí trudnomyslnost, po řadu století to bylo však každé šílenství. Proč tolik o té „hysterii“ a hypochondrii? Hlavně kvůli anglickým doktorům ze 17. století. Do těchhle záhad se hluboce ponořili. Už žádné spekulace o démonech, posedlosti či o dědičném hříchu. Pravda, nějak moc rychle to nešlo a i nějaký spekulativní zádrhel se tu a tam objevil, nicméně podhoubí vědecké medicíny získávalo stále víc žírné půdy.

Timothy Bright (asi 1551–1615) studoval medicínu na Trinity College v Cambridge, dostudoval ji v Paříži. Bartolomějskou noc v srpnu 1572 ve zdaru přečkal, když se s ostatními nekatolickými Angličany včas ukryl. Dva roky po ní se vrátil do Cambridge, po promoci si otevřel privátní praxi, ale taky se nechal vysvětit jako anglikánský kněz. V roce 1586 vydal knížku *Treatment of Melancholy* (Léčení melancholie). Hanzlíček (1977) píše, že to bylo vůbec první pojednání anglického lékaře o duševních nemocech. Úspěch u veřejnosti byl překvapivý,

a tak knížka vyšla ještě v dalších třech vydáních. Bright rozlišoval dva druhy melancholie. První „neorganická“ z útrap duše. Kurýrovat se dá „léčbou mysli“, psychoterapií. Druhá je „organická“. Že by „hippokratovská recidíva“ a neduh břicha? Podle Hanzlíčka odpovídala ta první depresi reaktivní z trápení života a druhá depresi endogenní a dnešní melancholii.

Shakespearův současník a kněz **Thomas Walkington** se narodil v Lincolnu v severovýchodní Anglii a byl od roku 1602 vychováván v koleji sv. Jana v Cambridge. Jako bakalář od roku 1611 získal v roce 1613 doktorát teologie a žil poté na venkovských farách až do své smrti v roce 1621. Neměl medicínské vzdělání, přesto vydal už v roce 1607 svou knížku o melancholii. Čítala pouhých 158 stránek. Nejsem si jist s překladem jejího bizarního a předlouhého názvu: *Optic glasse of humors, or the touchstone of a golden temper* (Kukátko na tělesné šťávy či měřítko zlaté rozvahy?). Své autorství zatajil. Počítal s dráhou duchovního, nechtěl se asi kompromitovat a snad se trochu za tu knížečku i styděl. Je na ní pseudonym, zkratka: „T. W., M. A.“ Napsal ji během bohosloveckého studia, nejspíš kolem dvacítky. Divné, že? Má se totiž za to, že vylíčil svou vlastní „melancholii“, chcete-li, pak „hypochondrii“. V tom věku? Nejde jednoduše o popis jeho duševních strastí, analyzoval i jiné nálady vymykající se normě a nevyhnul se ani spekulativním návratům do antické předsókratovské minulosti. Veškeré přirozené objekty mají základ v živlech, elementech, ohni, vzduchu, vodě a zemi. U každého člověka jeden převládá, ale člověk zároveň nepostrádá jistou vyváženost. A Walkingtonův relaps do mystické minulosti gradoval astrologickou scestností: Narodil ses ve znamení Saturna? Bůh s tebou, v Jupiteru by to bylo veselejší. Walkingtona omluvme, lékař nebyl a co byste chtěli od velebníčka z doby vlády prvního Stuartovce Jakuba I.?

O hodně víc se proslavil Walkingtonův farářský kolega **Robert Burton** (1577–1640). Strávil většinu života v „Christ Church College“ v Oxfordu a kromě teologie studoval i matematiku, medicínu a klasickou literaturu. Zabýval se však i magií a astrologií. Nedlouho si pobyl i jako duchovní na nějaké faře. V Oxfordu samotařil. Na procházkách k Temži naslouchal klení bárkařů, žijících daleko animózněji než on. Kontrast jeho životního stylu s životem bárkařů zřejmě jeho melancholii podnítil. Byla obdobou acédie středomověkých mnichů. Pokud by sám melancholií netrpěl, napsal by sotva svou slavnou knihu *The Anatomy of Melancholy* z roku 1621. Patřila k nejčtenějším. Bylo to největší dílo medicínské literatury sepsané neoborníkem. Vylíčil pří-

pad melancholie u léta do studií ponořeného duchovního. Byl jím on sám. Jeho melancholie byla „flatulózní“. „Flatus“ jsou střevní plyny, větry. „*Kromě strachu a smutku (...) řibání (...) horkost ve střevech, nadýmání, kručení, větry ve vnitřnostech, bolesti v břiše (...) špatné trávení.*“ Stejně jako Walkington i Burton své autorství tajil. Knížka vyšla pod pseudonymem „Democritus junior“. Měl to být odkaz na Hippokratova „smějícího se filozofa“? Napsal ji pro cizí, prý v naději, že pomůže i jemu samému. Pro svůj spis sbíral materiál mnoho let. Po Galénově vzoru psal o „melancholii hlavy“, „celého těla“ a „melancholii hypochondrické“, nejčastější a nejtěživější. Do „religiózní melancholie“ zapletl magii, astrologii i samotného ďábla, leč reálné příčiny podtrhl: dědičnost, dětské zážitky, životní styl, osamělost, excesivní náboženské zanícení a chybné stravování. Zlé vlastní zkušenosti netajil, nešťastné dětství, nedostatek lásky rodičů, zahořklost ze životních zkušeností apod. Závěr? „*Melancholie je nemoc ducha.*“ Z latiny knížku brzy přeložili do angličtiny. Ne úplně. „Nemravnosti“ zůstaly v latině. Co kritizoval? Celibát je škodlivý a ty věčné zákazy církevních otců (nezpívat, netancovat, nepít) jakbysmet. Ne že by ho knížka vyléčila, bylo mu pak ale líp. Docela zdravý nebyl. „Hypochondrické vzednutí břicha“ (*interval of vapours*) s náladou pod psa občas přicházelo. Povznesená nálada málokdy a ne ve velké míře.

K proslulým anglickým doktorům 17. století patřil neuroanatom a neurofyziolog **Thomas Willis** (1621–1675). Původně teolog anglikánské církve ji po Cromwellově pronásledování opustil a dal se na vědu. Po bakalářství (1646) následovala profesura „přírodní filozofie“ na oxfordské univerzitě. Arcibiskup z Canterbury ho v roce 1665 pozval do Londýna, král Karel II. (1621–1675) mu udělil vysoké vyznamenání a v roce 1667 se Willis stal členem Královské vědecké společnosti (Royal Society). Z lukrativní praxe v Londýně zbohatl. Hodně psal. Jeho soupis dřívějších výkladů duše je impozantní: Od Platóna a stěhování duší přes manicheismus, Origéna a stvoření světa, Galéna, epikurejce a atomisty, až k iatrochemii. Mají zvířata duši? Nerozhodnuto. Tělo je obydlím duše. Srovnáme ji s hořícím knotem olejové lampy. Plápolá, hasne, znova se rozhoří, „*anima sicut flamma*“, duše jako plamínek. A život? Co jiného než „duševní hoření“. Ani „Boží prozřetelnost“ (*providentia Dei*) nechybí. A duše chrání před hnilobou. Jakmile zmizejí „*spiritus animales*“, zůstane jen lymfa, tekutina, vlhkost, mrtvola. A ta „mrtvola“ „*in vappam degenerat*“. V latině je „vappa“ zkažené, zvětralé víno. O medicínu se Willis zasloužil. Našel na mozkové spodině „*circulus arteriosus Willisii*“, objevil tzv. myasthenia gravis

a progresivní paralýzu. Jeho teoretizování o duši? Jen bizarní spekulace, třeba že „spiritus animales“ vznikají kvašením v krvi. Spis o „křečových nemocech“ (De morbis convulsis) z roku 1667 je o „hysterii“ i hypochondrii. Pachatelé? Žaludek a slezina. Mezi nimi a mozkiem panuje jakýsi konsenzus. „Hysterie“ žen a hypochondrie mužských jsou podobné, ale ne totožné. Melancholii má na svědomí nepořádek „spiritus animales“. Černá žluč za ni nemůže. Melancholie se střídá s máníí a propuká s jarem nebo s podzimkem. To souhlasí. Antická „frenitis“ s horečkou je nemocí mozkových plen. Kdo na ni neumře, může šílet dál, ač poněkud jinak. Nebo se uzdraví. „Stupiditas“ je defekt intelligence, někdy od narození, jindy pozdější. Pak je i paměť vepsí.

Profesorka kalifornské univerzity Ilza Veithová v roce 1970 usoudila, že Shakespeare musel Walkingtonovo, Willisovo a Brightovo dílo znát. **William Shakespeare** (1564–1616) žil do roku 1589 v rodném Stratfordu nad Avonou ve warwickém hrabství kousek od Coventry. V osmnácti se oženil s o šest let starší Annou Hathawayovou a měl s ní tři děti. V pětadvaceti Stratford opustil a žil asi dvacet let v Londýně. Byl hercem v hereckých společnostech a jeho hry dávala různá londýnská divadla. Dlouho byl spojen s divadlem Globe (Zeměkoule či Svět). Časem slušně investoval a netrpěl chudobou. Od roku 1609 užívala jeho Královská divadelní společnost budovu Black Friars (U černých mnichů či U černých bratří). Veithová píše: *„Zůstává otevřenou otázkou, jak podivuhodně popsal lidské nálady a poruchy emocí Shakespeare ve svých dílech, jako v Hamletovi, Králi Learovi a Macbethovi. Tato znalost duševního rozpolcení člověka s melancholií mohla být výsledkem nálady oné éry, jež byla charakterizována svou zasmušilostí a prožitky marnosti, na druhé straně je jasné, že Walkington, Burton a Bright byli Shakespearovými současníky a že Shakespeare byl asi obeznámen s jejich spisy. Zdá se, že Shakespeare z oněch prací tří autorů znal nejspíše práci Brightovu, která nebyla moc rozsáhlá a byla vydána ve velkém počtu výtisků. Byla také nejsnáze svým obsahem každému přístupná, a to i nelékařům. Brightův vydavatel Thomas Vantrollier sídlil u „Černých mnichů“, což bylo zimní sídlo k provádění Shakespearových her. Kromě toho mohl přijít sklad se zbytkem výtisků Brightova „Treatment of Melancholy“ do rukou Shakespearova vydavatele Richarda Fiel-da. Je totiž zajímavé, že symptomy melancholie u Hamleta jsou nápadně shodné s tím, co popisoval Bright. Je ovšem jasné, že Shakespeare mohl mít obdobné zdroje jako Bright a Burton pro své práce z dřívějších prací jiných autorů.“*

Přezkoumání časových údajů doktorky Veithové potvrzuje její úvahy jen zčásti. Shakespeare psal Hamleta v letech 1600 až 1601 a do tisku přišel v roce 1603. Walkingtonův spis o melancholii vyšel až v roce 1607 a Burtonova

Anatomie melancholie dokonce až v roce 1621, takže z nich Shakespeare čerpat nemohl. Zůstává Brightova knížka o melancholii z roku 1586. Jak napsal Schwanitz (2002), byl Hamlet „melancholický hysterik a sebevražedný komediant“, jenž si nebyl jist, zda jeho vidění ducha zavražděného otce bylo pravé či klamné. Jeho „melancholie“ vznikla z psychologicky pochopitelných příčin a skutečné „šílenství“ jen předstíral. Brightově melancholii to neodpovídalo. Ta měla „břišní“ etiologii. Připomeňme si Hamletova slova: „*Proč je to proti božím zákonům sám sebe odpravit! Ten zdejší svět jako by neměl vůbec žádný smysl. Případá mi tak prázdný, pustý, mdlý.*“ Shakespeare se v Hamletovi Poloniovými ústy vyjádřil i ke vztahu geniality a šílenství: „*Šílenství mívá šťastné nápady, že by se zdravý rozum na ně nezmohl.*“

Už víme, že melancholie figurovala v diagnostickém arzenálu lékařství spolu s „hysterií“ od Hippokrata, hypochondrie až od Galéna v 2. století po Kristu. V 17. a 18. století to byla právě hypochondrie, kolem níž se skoro všechno v anglické medicíně točilo. Byla tam endemická a v roce 1733 ji **Georg Cheyne** (1671–1743) pokřtil na „anglickou nemoc“ („English malady“, „morbus anglicus“, „melancholia anglica“), ač se to někdy připisuje jiným doktorům, skotskému Hoopovi, Cullenovi, Sydenhamovi i dalším. Řeknete-li dneska někomu, že je hypochondr, koledujete si o pár facek. Tenkrát si prý Angličani její kult pěstovali. Ano, nemoc to je, žádoucí není, ale platí se jí za vyšší životní standard, za civilizovanost, a čím byl člověk učenější, tím víc mu hypochondrie šlapala na paty. Když se to časem přesunulo i na kontinent, říkalo se jí „nemoc učenců“. Hanba? Ani nápad! Spíš čest a uznání. Hypochondrie jako „civilizační“ nemoc? A že až se zpožděním postihla kontinentální Evropu? Byla snad v alžbětínské době kontinentální Evropa méně civilizovaná? Každý školák slyšel o průmyslové revoluci s přechodem od manufakturní k strojové výrobě a o tom, že začala v 17. století právě v Anglii. Už koncem 16. století došlo k pozdnímu rozkvětu anglické renesance a v 17. století ke známým převratným politickým změnám s omezením královské moci a s posílením parlamentu. Tím se podnítil i kulturní rozvoj země, nicméně ještě v 16. století se Anglie nijak v bohatství netopila. **Hodek** (1971) píše ve své studii o Shakespeareovi, že v šedesátých letech 16. století nebyla Anglie nějakým pohádkovým královstvím, že byla chudá a že i nejbohatší londýnský kupec měl sotva patnáctinu toho, co měli kupci v Augsburgu a že životní úroveň byla mnohem nižší než v Evropě. Alžbětínská i jakubská epocha však nějak „zachmuřená“, jak Veithová píše, asi byla. Nezapomeňme na opakovaně propukající mor v Lon-

dýně v Shakespearově době. Jakmile počet nakažených narůstal, zavírala se i divadla. Kde je hodně melancholie, tam přibývá sebevražd. Kupodivu tomu tak v té „melancholické“ době nebylo. Veithová si toho všimla: „*Srovnáváme-li popisy melancholie z alžbětínské doby s dnešními popisy, je nápadné, že se tehdy nemluvílo o sebevraždách. Dnes nemůžeme říci, zda suicidalita hrála v tehdejší éře menší roli či zda se o ní nemluvílo z náboženských zábran.*“ O jakousi endemii endogenní melancholie, jak ji vykládá současná psychiatrie, bezpochyby v oněch dobách v Anglii nešlo. „Anglická nemoc“ byla jen tehdy rozšířeným módním jevem, podmíněným sociálně-psychologickou atmosférou té doby. Pěkně to napsal Hodek (1971), když si vyfabuloval poslední chvíle Williama Shakespeara ve Stratfordu před jeho odchodem do Londýna: „*Dívá se na dešti nasycenou řeku proto, že týden před vánoci tu našli utopené děvče, nějakou Katharinu Hamletovou, která prý sama do řeky skočila, aby ukončila svoje trápení. Jenomže sebevražda je trestný čin, majetek sebevrahův propadá koruně a co víc, sebevrah nesmí mít křesťanský pohřeb, zakopají ho někde jen tak, bez obřadů, jako psa.*“

Thomas Sydenham (1624–1689) studoval medicínu v Oxfordu, byl pak vojákem v armádě parlamentu pod Oliverem Cromwellem a studium lékařství dokončil ve francouzském Montpellieru. Od roku 1661 měl praxi v Londýně. Popsal některé infekční nemoci a dnu. Byl prakticky orientovaný a spekulacemi dřívějších staletí jen nepatrně zatížený. Hodně psal o „hysterii“ a hypochondrii. Podobají se sobě jako vejce vejci, je to jedna nemoc: „Hysterie“ u žen, hypochondrie u mužů. Docela originální nápad to nebyl. Tvrdil to už před ním jistý doktor Smollius. Nemoc zavinila ataxie „spiritus animales“, tajuplné „kosmické“ a „tellurické“ vlivy ze země nicméně vyloučit nelze. Sydenham ještě však tak docela ty choroboplodné tělesné šťávy z etiologie nemocí nevypustil, jen si usmyslel, že rozbujnělé „spiritus animales“ je mohou nějak vyprovokovat. Tu „ataxii spiritus animales“ mají na svědomí výkyvy duševní rovnováhy, smutek a nudný život. Nejméně polovina jeho pacientů byli hysterici a hypochondři.

Sydenhamův žák sir Richard Blackmore (1653–1729) se za jeho názory postavil. Černá žluč? Jen pověra a klam. V patnáctistránkové Essay upon the spleen se tázal: „*Pocházejí hypochondrické a hysterické poruchy ze sleziny?*“ My už víme, jak někteří doktoři v minulosti slezinu s duší spojovali a že praotec lékařství Hippokrates v ní tušil producenta černé žluči a pachatele melancholie. Blackmore se tomu vysmál. Pořádné vyšetření sleziny ji viny za poruchy duše zbaví. A proč by ty údajné melancholické výpary stoupaly jako nějaký kouř až

do hlavy a taky vlastně kudy? Příčinou hypochondrie je křehkost nervových vláken a vzbuření jemnoučkých prchavých „spiritus animales“. Hypochondrie je nervová nemoc a je psychogenní. A „anglická nemoc“ se jí říká právem. Koho tyranizuje ve světě nejvíc? Angličany. Mají ale štěstí. O rozum hypochondrie nikoho nepřipraví. Jen ho fyzicky stigmatizuje. Pohublý, bledolící, svalovina skoro nic a pohled ponurý, nedůvěřivý. Ani ten název „hypochondrie“ k té nemoci moc nepasuje, vždyť nemá s podbřiškem co činit. Je to jen lehčí forma melancholie, že?

Té melancholii se v alžbětínské době začalo říkat kromě hypochondrie i „vapours“. To jsou naše „větry“ či nadýmání, a tak se ta pošmourná nálada spojovala se zažíváním. Ujal se i termín „spleen“. Slezina se tím nemyslela. Jak píše Kenyon (1965), nebyl „spleen“ vždy spojován s melancholií a slezina byla prý v Shakespearově době pokládána za sídlo smíchu a odpovědnou za dobrou náladu. Postupně se to prý změnilo a „spleen“ znamenal náladu špatnou, rozmarnost, aroganci a nedůtklivost.

Nedivme se, že ta vazba hypochondrie i melancholie na mizerné zažívání tak dlouho přežila. Vážený lékař a anatom **Nathanael Highmore** (1613–1685) trval na tom, že pachatelem je ochablý žaludek s návaly krve do plic. V Oxfordu narozený lékař **William Perfect** (1740–1789) si pořídil svou proslulou praxi ve Westmallingu v hrabství Kent. Profesorským titulem se nehonosil, přesto k němu vzhlíželi i renomovaní doktoři s ohromnou úctou a o jeho léčebných úspěších se povídalo v celém království. Perfect napsal i pár osvětlených psychiatrických studií. Zbytečně neteoretizoval a šlo mu jen o empirii. Co si počít se šílencem? Pryč z jeho prostředí, zákaz návštěv rodiny a známých, dieta a u přitloustlých s tvrdým pulzem pořádně pustit žilou. U žen se ptát na menses. Šílenství ustává během tělesné nemoci, někdy pomůže i běžná nemoc, chřipka či kožní hnisání a nemoc duše to zmírní. V Análech o šílenství (*Annals of Insanity*) zdůraznil dědičnou zátěž. Jeho kazuistiky byly skvostné. Jsou nemocní s pochmurnou náladou, jinak při zdravém rozumu. To je „*sensible madness*“ („rozumné šílenství“). Proslulý pařížský komik Carlini měl melancholii. V Paříži bouře smíchu, když se předváděl. Perfect mu doporučil zajet si na toho bláznivého Taliána Carliniho do Paříže. Pacient zaúpěl: „Ten Carlini, to jsem já“. Leibbrandt s Wettleovou (1961) si toho povšimli: „*Rozum a šílenství stojí u některých nemocných v těsném spojení.*“ O depresích komiků se dost povídá. Bajky to nejsou. Mívají manickodepresivní vlohu a za úspěchy platí smutkem mimo jeviště.

Edinburghský univerzitní profesor fyziologie **Robert Whytt** (1714–1766) zavedl do výkladů etiologie „hysterie“ a hypochondrie „sympatii“. O anatomické poměry se nestaral. Sympatie nervů znamená, že každý kousek těla stojí díky sympatii v proměnlivé závislosti na jiném kousku. Marný nápad to nebyl. Dnes víme o endokrinních, imunologických i vegetativně nervových vazbách orgánů a tkání. Potvrzuje je naše každodenní zkušenost. Silně bolí hlava? Pak je i žaludek na vodě a zvrací se. Smutek a bázeň, vyschlá ústa, žádný apetit, někdy i běhavka. Jak nefunguje něco v těle, může to nadělat paseku jinde. Pro nás to jsou triviality, leč někdo to musel verbalizovat. Ujal se toho Whytt. Tak se dala tehdy vysvětlit i anglická hypochondrie. Sympatie vysvětlila i měnlivost příznaků „hysterie“ a hypochondrie. Whyttovu knížku o 400 stránkách vydali třikrát. Moc se lidem líbila. Jak by ne, když šlo o tak populární nemoc? A taky ji přeložili do francouzštiny, němčiny, holandštiny a švédštiny. Byl to hotový trhák! Ohromná rozšířenost a příznaková pestrost anglické hypochondrie umožňovala svádět na ni i hodně jiných poruch zdraví. Jak si pan doktor nevěděl s diagnózou rady, svedl to na ni, a tak se na ni dalo i umřít.

Byla hypochondrie vskutku jen lidovou a módní „anglickou“ nemocí? Fischerová-Hombergerová (1970) píše o její „inflaci“: *„Nemoc hypochondrie nebyla pozvolna už tím, čím bývala dřív. Stala se výmluvou pro nemakačenky a módním slovem, jež omlouvalo zlozvyky a nezpůsoby srdce, v nejlepším případě přebujelou představitelstvem.“* Nezbytnost vytáhnout do pole k obraně hypochondrie jakožto nemoci byla stále zřejmější. Do čela se postavil Blackmore: *„Je třeba zdůraznit, že nejde jen o fantazírování a bludnou imaginaci hypochondrů a že nejde jen o chimérické symptomy, vyrůstající z jejich fantazie. Ti nemocní těmi příznaky vskutku trpí.“* To platí dodnes.

Představa, že šílenství je v Anglii běžnější než na kontinentě, nedala spát anglickému lékaři **Thomasovi Arnoldovi** (1742–1816). Nějakou vazbu mezi anglickou hypochondrií a těžším šílenstvím tušil. Hypochondrie je mozková nemoc, která klade základy všem dalším druhům šílenství. Arnold srovnával nemoci duše Angličanů a Francouzů. To se ví, že rozdíly potvrdil. Sociálně-psychologické poměry byly ve Francii jiné, horší než v Anglii. Francouzský král moc na práva svých poddaných nedal, takže žili bíději než Angličané. Ti za svůj „luxus“ platili hypochondrií, melancholií a šílenstvím vůbec.

Skotský profesor lékařství (Glasgow, Edinburgh) **William Cullen** (1709–1790) radikálně zavrhl představy, že by nemoci duše mohl mít na svědomí ďábel. Ve své učebnici *First liners of the practice of physic for the use of stu-*

dents z roku 1777 psal o *nervous fluid*, „nervové šťávě“, která způsobuje vzruchy v mozku („*excitemens of the brain*“). Co to ona „nervová šťáva“ je, to Cullen nevysvětlil. Jenže duše je nemateriální myslící substancí, funkčně spojenou s nervovým systémem, takže mozek je nástrojem duše. Cullen rozlišoval pravé duševní choroby („*vesaniae*“) a lehčí psychické poruchy. Těm přisoudil název „*neuroses*“ (neurózy). Při pravém šílenství je narušena usuzovací schopnost duše a patří k němu kromě mánie a melancholie řada dalších forem šílenství. Cullen jich popsal skoro šest set. Byla mezi nimi i „mánie z temných příčin“ („*mania obscura*“), ale ani tu neuváděl do souvislosti s nadpřirozenými silami. Trochu bezradně stál nad halucinacemi. U nich přece soudnost duše netrpí, a tak jde asi jen o narušení smyslových aparátů. Ke svým „neurózám“ radil Cullen i „hysterii“ a hypochondrii. Své spekulace o příčinách duševních poruch spojil s „nervovou silou“ („*vis nervosa*“). Něco podobného tvrdil už Hoffmann, leč Cullen to myslel nějak jinak. Ta síla je v nervových fibrilách. Někdy ochabne, jindy zesílí, a to vyvolá bezvládnost, mdloby, křeče, předrážděnost atd. Melancholie je atonie, mánie spasmus, padoucnice zhroucení nervové síly. A výkyvy její dráždivosti? Neurózy. Cullen se opíral o Lockeho filozoficko-psychologické úvahy. Převáděl je do fyziologie. Máme k dispozici šest druhů vnímání okolního světa i sebe sama, vnímáme své myšlení i fantazii, své emoce a vůli atd. Některé podněty z vnějšku do organismu proniknou a něco způsobí. Do našeho vědomí však neproniknou. Cullen se pokoušel svůj nový termín „neurózy“ rozšířit i tam, kde už šlo o vážné šílenství. Ani jako forma melancholie ona stará démonomanie neexistuje. „*Dneska jen málokterí zastávají mínění, že by se naše těla nebo duše mohla nacházet v čertově moci, a tak jde o nějaký druh melancholie nebo mánie či jiné nemoci, která se falešně připisuje moci zlých duchů, nebo jde jen o simulaci těchto nemocí*“ („*Morbi simulati*“). „Melancholia anglica“ je podobná omrzelosti životem, je to však „melancholie se sebevraždou“. Rozlišení melancholie od hypochondrie není pokaždé možné. To už říkal pařížský Fernelius a také Blackmore tu nacházel jen kvantitativní rozdíly: jedna nemoc, hypochondrie lehčí, melancholie těžší.

V letech 1777 až 1783 vycházel v časopise London Magazin anonymně seriál esejí o hypochondrii (v roce 1928 byly vydány knižně). Jejich autorem byl anglický literární kritik **James Boswell** (1740–1795). Byl přítelem proslulého literáta a autora prvního slovníku angličtiny Samuela Johnsona (1709–1784) a napsal jeho životopis. Boswell ve svých esejích čtenářům vysvětloval, že melancholie a hypochondrie jsou jen odstíny jedné a téže nemoci.

Cullenův žák **sir Alexander Crichton** (1763–1856) působil jako lékař v Londýně, přednášel na univerzitě a na společenském žebříčku stoupal stále výš. Stal se osobním lékařem vévody z Cambridge a v roce 1804 ruského cara Alexandra I. (1777–1825). Vydavatně pomohl rozvoji ruského zdravotnictví a vrátil se do Anglie až v roce 1819. Anglický král z hannoverské dynastie Jiří IV. (1762–1830) mu udělil rytířský řád. V roce 1798 vydal Crichton svůj hlavní spis o „mentálních poruchách“. Jejich příčiny třeba hledat v neurofyzilogických poruchách a ty souvisejí s poruchami prokrvení. Zuřivá mánie je z cévní předrážděnosti, obyčejnou klidnou mánii způsobuje jen mírné cévní uvolnění, zatímco silný útlum cév má na svědomí melancholii. Hlavními viníky těchto poruch jsou přehnané nároky na duši a silné vášně. A co to ta lidská duše vlastně je? Vysvětlení zatím nemožné. „*Così od těla odlišného*,“ co nezaujímá žádný prostor. Co v ní probíhá? To netušíme. Známe, co do ní vstupuje, a pak už jen výsledek, co z ní vystupuje. To už není příliš vzdáleno pozitivistické představě duše jako „černé skříňky“. A genialita? Souběh více schopností lidské mysli. Jakých? U každého je to jiné. Nejdůležitější je soudnost a představitost. Pakliže se génius přetěžuje, vzniknou poruchy duše i těla. Fantazie je pak pomatená a klamů mysli jako máku (vidění duchů, náboženské blouznění, hluboký žal, touha po věčné blaženosti, sebevražda i ledacos jiného). Rozumíme dobře? Genialita se šílenstvím může souviset. Každého tvůrce by měl plně ovládat rozum. Přemíra fantazírování mu nesvědčí.

Z britských ostrovů se vrátíme do kontinentální Evropy. I v ní od 18. století objevovali filozofové a lékaři mnoho novot. Holandský všestranný vědec a profesor lékařství v Leydenu **Hermann Boerhaave** (1668–1738) zastával hypotézu tělesných šťáv podle Hippokrata. Viníkem melancholie je zahuštěná krev v podbřišku, podílejí se na ní i silná hnutí mysli. Jak se to děje, nevyšvětlil. Měl posluchače, hypochondra. Po každé přednášce pana profesora ho přepadly potíže, odpovídající chorobě, o níž profesor přednášel. Boerhave objevil „šokové léčení“ šílených. Znenadání šíleného hodit do vody a držet ho pod vodou do ztráty vědomí. Totéž propagoval už Helmont, taky Holanďan. Výklady leydenského učenice byly mechanistické. Potrpěl si na individuální dispozice lidí k šílenství. Vidiny a jiné smyslové klamy šílený člověk svou vůlí potlačit nemůže. Všechno má na svědomí „mozková dřev“ a ochromené „*commercium nervorum cum encephalo*“, vadná spolupráce nervů s mozkem. Takže nového nemnoho, tradiční představy a jistý příděl novějších chemických poznatků, vše mechanisticky simplifikováno. Pletl se ostatním příro-

dovědcům do řemesla (fyzika, botanika, epidemiologie aj.) Vymýšlel pěkné „psychopatologické aforismy“ a vydal je v roce 1709.

Ženevský lékař, pionýr patologické anatomie **Theophile Bonet** (1620–1689) neúnavně pitval zemřelé. Souvislosti mezi sekčním nálezem a nemocemi se mu nabízely. Někdy se trefil, jindy viděl kauzální souvislosti i tam, kde nebyly. Morbidní je titulěk jeho hlavního spisu z roku 1679: *Sepulchretum*, latinsky „hřbitov“. Při pitvě duševně chorých stereotypně „otok mozku“, krví přecpané cévy ve srostlých mozkových plenách a podivná „provlhlost“ chorioidálního mozkového plexu. Tu a tam žlutavě zbarvený mozek, asi progresivní paralýza. Ta tenkrát známa nebyla. Melancholie i hypochondrie? Samozřejmě odchylky orgánů v břiše od normy. Vyslovil se poeticky o mrzutosti melancholiků a hypochondrů. „*Spiritus animales*“ byly v jejich břiše „zapáleny láskou“. Asi četl eseje pařížského Jacquese Fernanda *La maladie d'amour ou mélancolie érotique* z roku 1604.

Profesor univerzity v Jeně a později v Halle **Georg Ernst Stahl** (1660–1734) odmítl iatrochemii a nahradil mechanistické a chemické vysvětlování živého organismu animismem. Základem života je nehmotná duše (*anima*). Pobývá v lidském těle dočasně a se smrtí ho opouští. Nemoc je jejím bojem se škodlivinami do těla vniklými. Sám Bůh určuje, kdy člověka duše opustí. Tělo je organický stroj, duše oživující silou (*vis vivifica*). To bylo zárodkem budoucího vitalismu. Při hoření se uvolňuje zvláštní substance, „flogiston“. Ve třetí části svého spisu *Theoria medica vera* pojednal Stahl o duševních nemocech. Říkal jim všem „delíria“. Jsou dvojí: „sympatická“, opravdová a organická, a „patetická“, funkční, na fyzickém těle nezávislá, vlastně „jednoduché vášnivé a citově podmíněné stavy“. Někdy je to i pomíchané. Patetická či idiopatická delíria zavinilo zneužívání sil rozumu a citové otřesy, zbujelá fantazie a duševní přetažení. Proto jich je nejvíc u básníků, učenců a myslitelů. Ejhle! Vazba geniality a šílenství *per excellence*! Sympatická delíria mají jasnou tělesnou příčinu. Někdy je to horečka, „*alienatio mentis febrile*“, jindy „melancholie“ nebo „libidinózní šílenství“, „*furor uterinus*“ (pozdější nymfománie). Náhle zemřela pomatená zuřící jeptiška. A pitva? Zduřelé vaječníky s bublinami u rozšířených vajíček. Netoliko ženy jsou obětí oné libidinózní pomatenosti. U epileptika končily záchvaty výronem semene. Hysterii mají ženy i muži, muži spíš hypochondrii. U žen to souvisí s menstruací, u mužů se zábranou krvácení z hemoroidů. Padoucnice byla jednou sympatická, jindy patetická. Pravda, obvykle organická příčina, někdy duševní, afekty, avšak i *Aberglauben*,

Hexerei, magische Künste und Verwünschungen („pověra, čarodějnictví, magická umění a prokletí“). Stahl duši absolutizoval. Rostliny a zvířata duši nemají. Ohromný zádrhel. Duše je původcem života, že? A rostliny a zvířata přece žijí. Z čeho asi? A duše rozhoduje úplně o všem. Šedivec (2007) cituje výrok Lammettrieho: „*Stahl připisuje duši absolutní moc. Duše podle něho vytváří všechno, včetně hemoroidů.*“ Kromě vědomých představ obsahuje duše i neuvědomované. I ty tělo ovlivňují. Každé hojení inspiruje duše. Povídáme o tom či onom chorobném symptomu. Vždyť to není nic jiného než teleologický děj z duše, její snaha cíleně to škodlivé z těla vyloučit. Hippokratovy temperamenty se Stahlovi zamlouvaly. Postavil na nich svou mechanistickou interpretaci nemocí. Cholerický temperament? Silné zředění tělesných šťáv s příměsí síry. Snadno se ohřeje a rychle kvasí. A struktura těla na čtyřech temperamentech závisí. Cholerik vypadá jinak než sangvinik a taky jinak stůně. Respektujme afekty. Jejich potlačení nepřehánějme. Necht se vztek vybije. Nestane se nic. Potlačili se? Je z toho nelibost a chmury, špatné trávení, slabost až vyčerpání. Naše tělo je vazalem duše. Jeho úkol? Být její schránkou. A když duše z těla zmizí? Důkaz, že matérie nemůže existovat sama o sobě. Bez duše se tělo rozpadne.

Žák holandského lékaře Boerhaaveho a jeho krajan **Gerhard van Swieten** (1700–1772) se ve svých pětácti letech aklimatizoval v Rakousku. V roce 1745 ho do Vídně pozvala císařovna Marie Terezie (1717–1780). Byl ctitelům jatrochemie, psal „lékařské aforismy“ jako jeho učitel a hodně citoval medicínské autority minulosti, takže zase „frenitis“ s horečkou, melancholie bez ní a nevynechal ani její hypochondrickou formu. Příčiny? Notoricky známé tělesné šťávy. Černá žluč působí v břiše zhoubu. Psychické příčiny nevynechal (osamocenost, zhrzená láska, přehnané studium). Mánie je gradací melancholie. Léčil ji opiem a „topením“ jako jeho krajani Helmont a Boerhaave. Ve Vídni udělal kariéru a stal se vysokým „ouřadou“. V roce 1796 se zasloužil o založení první uherské univerzity v Trnavě v tehdejších Horních Uhrách.

Od počátku 18. století se většina lékařů už o démonické posedlosti duševně chorých nezmiňovala. Profesor lékařství ve francouzském Montpellieru **Francois Boissier de Sauvage** (1706–1767) existenci ďábelství radikálně popřel. U většiny duševně nemocných stojíme při negativním patoanatomickém nálezu před záhadou, co je příčinou jejich šílenství. Boissier de Sauvage si vzal za vzor švédského tvůrce botanické a zoologické systematiky Carla Linného (1707–1778) a sepsal svou ohromně složitou systematiku nemocí včetně duševních (*vesaniae*). Jeho etymologická vynalézavost byla ohromující.

Hypochondrická melancholie byla *melancholia argantis* po protagonistovi Moliérovy komedie Zdravý nemocný Arganovi. Existenci mnoha forem šílenství ze soupisu Boissiere de Sauvage lze zpochybnit. *Melancholia hippanthropica*? Blud, že se nemocný změní v koně a *zoanthropica*, že je vlk, kočka nebo králík, nebo že má v žaludku žáby a v hlavě králíky. Jímavá je i *melancholia anglica* s omrzelostí životem a sebevraždou. Šedivec (2003) cituje z odstavce o ní, že si „Lugdunské dívky“ (Lugdun byl Lyon) moc přály umřít a že se po řadě vrhaly do vody, a že se „dívky z Milézia“ (asi z Milétu) podle Plutarchova vyprávění po řadě věšely. Prý s tím přestaly, když jim pohrozili, že budou vystaveny nahé na náměstí.

Anglický literární kritik **Thomas Rymer** (asi 1643–1713) důrazně varoval před přemírou fantazie v literární tvorbě. I umění by se mělo opírat jen o vědu. Osvícenský anglický básník **Alexander Pope** (1688–1744), tělesně postižený a „psychopatický“ milovník kousavé satiry, iracionalitu a metafyziku pranic nemiloval. Konzervativec a navíc i katolík nedůvěřoval novotám. Co je moc originální, je podezřelé. Sice racionalista, v otázce geniality však zdrženlivý. Rozum je na pochopení geniality někdy krátký. V díle géníů bývá i cosi, co racionálnímu vysvětlení uniká. Máme se racionalismu vzdát? V žádném případě. Jde jen o výjimky, o „rozmar přírody“.

Osobní lékař maršála vévody Armanda-Emmanuela de Richelieu (1766–1822) **Anne-Charles Lorry** (1726–1783) zdravím neoplýval. Trápila ho dna, na jejíž následky zemřel. Všiml si nižší váhy mozku u osob, které prodělaly syfilidu a měly luetické změny na játrech a slezině. Párkrát zabrousil do psychiatrie. Ve spise *De melancholia et morbi melancholici* (1765) prohlásil mánii za následek melancholie. Je to často dědičná nemoc, ale někdy ji mají na svědomí kromě alkoholu a přepracování i nedobré politické poměry. O „hysterii“ a hypochondrii nemluvil a oběma říkal „nervózní melancholie“. Také popsal tzv. katalepsii (pohybovou strnulost).

Ze Švábska pocházející zakladatel „přírodní filozofie“ („Naturphilosophie“) **Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling** (1775–1854) pokládal sebe sama za génia, který tvoří vlastní fantazii a opírá se plně o svou intuitivní inspiraci. Duše je to božské v člověku, zatímco to osobní je v člověku neosobní duši podřízeno. Příroda i duch vznikly z jednoho absolutního a představují nedělitelnou jednotu. („*Příroda je viditelný duch, duch naproti tomu neviditelná příroda.*“) Přírodu nemůžeme vysvětlovat mechanickými a fyzikálními pojmy, ale jen s pomocí v podstatě přírody spočívajících duchovních zákonů. Genialita je lidskému nitru vlastní božství. Jsme obklopeni mysticko-magickým, svět

duchů i „andělé strážní“ („Schutzensengel“) jsou realitou. Metafyzická univerzální síla je základem přírody i lidské duše. Ta vlastní i „tvůrčí pud“ (intuice). A Schellingovy psychopatologické úvahy? Odradí každého zvědavce. Bdělé snění či spící bdělost (clairvoyance) je rafinovaná spekulace: I temnota má své světlo stejně jako existující (*das Seiende*) obsahuje neexistující (*Nichtseiendes*). Závěr? „*Mimochodem nejvyšším protikladem oné clairvoyance je šílenství. Šílenství je stav pekla.*“ Dá se tohle pochopit? Otázka: „Co je duch člověka?“ Odpověď: „*Jsoucí, avšak z nejsoucího, tedy rozum z nerozumného.*“ Tak znovu: Co je šílenství? „*Hluboká podstata lidského ducha. Šílenství v něm nevzniká, jen vystupuje do popředí, když se ono (...) nerozumové aktualizuje. (...) Báží rozumového (...) je šílenství. Šílenství je nutný element, (...) jenž nesmí být aktualizován. (...) Rozum (...) není nic jiného než regulované šílenství. (...) Lidé, kteří v sobě nemají vůbec žádné šílenství, jsou lidmi s prázdným a neplodným rozumem. Proto ten známý výrok ‚nullum magnum ingenium sine quadam dementia‘. Proto ono Platónovo božské šílenství. (...) Je-li toto šílenství duši zvládnuto, pak je to vsutku božské šílenství. (...) Rozum (Verstand), je-li silný a živoucí, je pouze ovládnutým a uspořádaným šílenstvím. Existují ovšem případy, u nichž rozum ono v hloubce drímající šílenství zvládnout nedokáže (...) duch a mysl jsou pak bez zušlechťujícího vlivu duše, vytryskne pak temná podstata, strhává za sebou rozum a do popředí vystupuje šílenství.*“ Příliš komplikované? Dokonce nesmyslné? Ne tak docela. Šílenství je skryto v lidské duši a může kdykoli propuknout. Nejedná se o nic cizorodého, šílenství je tedy přirozené. Není to ani boží trest ani ďáblová pleticha, pouze jedna z možností lidské existence. „*Kde není uspořádané šílenství, tam není ani silný a mocný rozum.*“ Produktem geniality je výhradně umělecké dílo, výsledek „intuitivního nazírání“ srovnatelného s mystickým stavem. Génius je srovnatelný s Bohem. Vědecký génius neexistuje, jelikož vědec staví jen na empirii. Vztah vědy a umění je vztahem profánního a svatého. Schellingova koncepce umění je sakralizovaná. Pro současníka výklad sotva přijatelný. Rádl (1999) se o Schellingovi vyjádřil velmi nelaskavě: „*Arogantní, líný profesor(...) napsal v 17 letech první filozofické dílo, jak se dá čekat od tohoto věku plné mýtu a nadšení. Napsal pak ještě několik mystických pojednání. Pro pokrok vzdělanosti je Schelling ztracenou stopou.*“

Francouzský materialista, lékař **Julien Jean Offray de La Mettrie** (1709–1751), byl řadu let vojenským lékařem. Při obléhání Freiburgu dostal vysoké horečky a sledoval pozorně silný pokles svých duševních sil, paralelní tělesnému neduhu. Stal se šéfem několika vojenských špitálů a když vydal své dílo o Macchiavelliho lékařské politice, upadl v nemilost úřadů a tak dne 9. čer-

vence 1746 jeho knihu pařížský kat veřejně spálil. Proslavil se výrokiem, podle něhož je „*člověk stroj*“. Byl pobuřující a rozzlobil i francouzského krále, takže La Mettrie musel do exilu. Rádlovo hodnocení jeho filozofie je mimořádně zlé: „*Směs drzosti, duchaplnosti a provokací*.“ A osobnost? Dobrá jen k rozčilování autorit. Exil v holandském Leydenu, delší pak v Prusku na dvoře Bedřicha Velikého. Otrávil se ve dvačtyřiceti na hostině u francouzského vyslance, když pojedl paštiku z lanýžů. Psal věčně. Držme se zkušenosti a o dějiny bezobsažných názorů filozofů se nestarejme. Co je „duše“? Jen symbol činnosti mozku, který ovládá tělo. Vést o ní řeči je stejné jako si povídat o Duchu svatém. A duševní choroby? Mají tělesný původ, mozků cosi chybí, ač zatím nevíme co. A viník? Ani Bůh, ani ďábel.

Anglický básník a kněz **Edward Young** (1681–1765) proslul svou sbírkou o „nočním rozjímání o životě, smrti a nesmrtelnosti“ sepsanou po těžkých ranách osudu a časem dospěl k celkem racionálním úvahám o genialitě (*On Original Composition*, 1759). Je to „*schopnost invence, schopnost dosáhnout velkých věcí bez prostředků, jež jsou obecně považovány za nezbytné k danému cíli*.“ Na tradiční představě, že géniové tvoří díky božské inspiraci, nelze trvat. Na druhé straně je výstižné, že se génius od ostatních odlišuje jako čaroděj od dobrého stavitele. Stále se vynořující představy božské inspirace kreativity umělců nebyly ani v počátcích novověku tak docela vzdáleny od tradičních představ mystického vytržení tvůrce, tajuplné intuice a sem tam i od démonů. Odtud už nebylo příliš daleko k šílenství. Mnozí géniové se z konvenční společnosti dobrovolně vydávali do exilu a překračovali úzké hraniční pásmo mezi originalitou a nenormálností. Jejich přehnaná senzibilita byla prohlašována za chorobu géníů. Tvořivé myšlenkové procesy básníků se mohou podobat šílenství, jejich jazyk vášní a citů se stává kalným proudem svědčícím o jejich niterných konfliktech. Young se přiblížil i svému krajanovi Addisonovi. Učený tvůrce je „nebásnický“. Potřebuje pevná pravidla, tak jako chromý člověk berle. Géniovi by naopak berle jen ztěžovaly život. Učenost je cosi genialitě protikladného. Skutečný génius vystupuje z přírody jako Pallas Athéna z Diovy hlavy. Pro Younga byli prototypem géníů Pindaros, hrdý na svou neučenost, a Shakespeare. „*Tací duchové se mohou skutku spoléhat na své vrozené síly*.“

Anglicko-irský satirik, autor proslulých Gulliverových cest a anglikánský kněz **Jonathan Swift** (1667–1745), sám ke konci života duševně chorý, dospěl k přesvědčení, že genialita bývá spojena s duševní chorobou a patologickou změnou mozku.

Voltaire (François-Marie Arouet) (1694–1778) napsal v jednom dopise Diderotovi: „*Všechno konání génia je dílem instinktu. (...) Corneille psal své scény (...) tak, jak si staví pták své hnízdo.*“ Tímto výrokem podíl rozumu na geniální tvorbě poněkud zpochybnil, jindy ho naopak vyzvedl, když prohlásil velký umělecký talent za souhrn vkusu a fantazie pod vedením rozumu.

Proslulý francouzský encyklopedista, spisovatel a dramatik **Denis Diderot** (1713–1784), jenž prošel názorovým vývojem od theismu přes Shaftesburyho moralismus k souhlasu s „biblí materialismu“ německého a v Paříži žijícího barona Paula Heinricha Dietricha von Holbacha (1723–1789), spojoval genialitu se šílenstvím. O geniálních lidech napsal: „*Soudím, že tito uzavření a těžkomyslní mužové vděčí za svůj mimořádný a téměř božský důvtip, jímž se občas vyznačují, a jenž je přivádí někdy ke ztřeštěným, jindy ke vznešeným myšlenkám, jediné občasné poruše svého stroje. Namlouvají si pak, že na ně bylo sesláno nějaké božství, že si je našlo a že v nich působí. Jak blízko se v nich stýká génius se šílenstvím! Jednoho zavřou v řetězech, druhému staví pomníky.*“ Génius je ryzí dar přírody a řídí se zpravidla bezděčně vnuknutím. Přijímá ho z „nadšení“ a obětuje ho smělym metaforám. Předpisovat géniovi nějaká pravidla nelze. Jen by jeho rozlet spoutávaly. Pravda, génium je vlastní jakási nestálost a tékavost. Génius si je vědom toho, že se pouští do nejistoty. Stojí ve světě osamoceně (Úvahy o malířství).

Francouzský filozof **Claude-Adrien Helvétius** (1715–1771) byl protivníkem náboženství („*Každé náboženství, opírající se o strach z neviditelné moci, je pouhá pohádka*“) s jednou oportunistickou výjimkou. Na křesťanství to prý jaksi neplatí. Nesmrtelnost duše je naivní pověra. Pohnutkou veškerého lidského snažení je bažení po slasti a smyslové prožívání je jedinou realitou ducha. Pramen veškeré mravnosti spočívá v sebelásce a přání jiné ovládat je pohonem lidského počínání. Člověku jde tedy jen o egoistické sebeprosazení. Chce ovládnout ostatní ve smyslu, jak o tom psal Thomas Hobbes. Duše a rozum? Dvě rozdílné věci. „Zblblý“ člověk nemá rozum, duši však neztratil. A genialita? Nic tajuplného, žádná iracionální veličina, mystická intuitivní schopnost nebo dar boží. Je to obecná lidská vlastnost a schopnost objevování. Je to jen píle a trpělivost. Dá se vypěstovat. Ani lidská povaha není ničím vrozeným. Určuje ji hlavně vnější prostředí. Děkujeme za lidské emoce a vášně. Lidé s emocemi a vášněmi stojí výše než nudní bez nich. Jak člověk přestane vášním podléhat, upadá do zblbllosti a nestojí ani za fajfku tabáku. „Bláznovství“ je následkem nakažlivé výchovy. Kdo čte potrhle knihy, je sám potrhlý.

Francouzský filozof empirismu a matematik **Jean le Rond d'Alembert** (1717–1783), autor předmluvy k Encyklopedii, předchůdce pozitivismu, odmítl metafyziku i teologii. Byl spřízněný s pařížským profesorem fyziologie, soudním lékařem a filozofem **Pierrem Jeanem Georgesem Cabanisem** (1757–1808), jenž jako aktivní účastník revoluce neskončil pod gilotinou. Cabanis byl zastáncem vulgárního materialismu („*mozek vyměšuje myšlenky podobně jako játra žluč*“). Melancholie z černé žluči už nějak vyšla z módy. Bude lepší hovořit víc o temperamentu spočívajícím v lidské konstituci. Hippokratův počín však byl správný: Sangvinik, cholerik, flegmatik a melancholik. Cabanis přidal další dva: „nervový“ a „muskulární“ (*nerveux a musculaire*). Ale k čemu to bylo dobré? Temperament ještě není nemoc, jen dispozice, předpoklad pro ni, živná půda nemoci. Vyvolají ji zevní vlivy prostředí. A Hippokratova humorální teorie? Prosím, dejme tomu, že v podstatě souhlasí. Jenže anatomie neshledala ony tělesné šťávy příčinou melancholie a šílenství. Nevznikají až během ní, snad následkem „degenerace“ (tedy později)? Anatomické změny v mozkové tkáni mají na svědomí leccos. Zatuhnutí či prořidnutí tkáně může vést k poruše duše. Opět jen čirá spekulace.

Radikální osvícenec abbé **Etienne Bonnot de Condillac** (1715–1780) trval na názoru, že výhradním základem veškerého duševního dění jsou smyslové vjemy (senzualismus). Jeho podobenství o mramorové soše je známé – ačkoli je fyzicky podobná člověku, sama nemá žádný duševní život. Vybaví-li se pozvolna jedním smyslem za druhým, čichem, chutí, sluchem, zrakem i hmatem, její duševní život vzniká a rozšiřuje se. Početky budí afekty, vášně a vůli. Rozum – produkt smyslů – je sekundární. Jen odlesk počitků a nikoli soudce nad světem. Coby pouhý produkt smyslů postrádá tvůrčí potenci. Genialita je zredukovaná jen do velké kombinační schopnosti bez jakékoliv metafyzické přítěže. Condillac však v nehmotnou duši věřil. Řídí pozornost člověka a umožňuje vnímání. Duše je „tabula rasa“, jak ji popsal John Locke. Vrozené ideje neexistují. Obecné poznatky jsou jen odlišky smyslových vjemů. Jakákoliv představa originality géniova myšlení se do Condillacova systému navzdory nehmotné duši nevešla.

Francouzský malíř období klasicismu **François Pascal Simon, baron Gérard** (1770–1837), nejmilejší žák nejznamenitějšího klasicisty Jacquese-Louise Davida, jakobína a pozdějšího bonapartisty, vysvětloval genialitu převážně racionalisticky (*Essay on Genius*, 1774). Zdůraznil význam invence. Imaginace dělá génia („*genius is properly the faculty od invention*“). Co je však základem oné imaginace? Bylo to vskutku čistě racionální vysvětlení? Jednoznačně odpově-

děť nelze. Genialita je výsledkem šťastného souběhu fyzických a duchovních sil výjimečného člověka. Entuziasmus ano, nikoliv však z nějakého božského impulsu. Tvorba je samozřejmě závislá i na mnoha dalších faktorech (sociální podmínky, klimatické vlivy, získané vzdělání atd.)

Převahu racionálních hledisek v otázkách geniality potvrzoval i **Jean-Jacques Rousseau** (1712–1778). Rozhodujícím postulátem geniality je invence. Vyvěrá však z géniových intuitivních schopností. Rousseauův návrat k přírodě (*retour à la nature*) je však podmínkou geniální tvůrčí síly. Génius se musí osvobodit z civilizačního jha a musí se podrobit síle života, ať už ji nazveme jakkoliv (instinkt, cit, naivita, příroda či duše) a v tom možno vystopovat i elementy iracionality.

Osvěcenský profesor literatury v Lipsku a konzervativní „literární papež“ první poloviny 18. století **Johann Christoph Gottsched** (1700–1766) upřednostňoval francouzské klasické tzv. „dvorské“ drama. Genialita je výsledkem směsice mnoha duševních potenci. Nic nadpřirozeného, jen výplod „zdravého rozumu“. Gottschedův termín „Witz“? Jako „vtip“ to přeložit nelze, spíš „důvtip“, jenže v první polovině 18. století to bylo také synonymum německého „Geist“ (duch) a francouzského „esprit“. Gottschedův „Witz“ byl duševní potenci čistě racionální. Gottschedův postulát? *Poeta doctus* („učený básník“). Má „důvtip“, ingenium, a potřebuje „umění“ („Kunst“) a „učenost“ („Gelehrsamkeit“). V nich spočívá i řemeslnost tvorby. Přehnané fantazírování? Nic než básnická scestnost. Rozum musí zůstat hlavním arbitrem. Udrží všechno v hranicích pravděpodobnosti, postaví hráz výstřelkům, bizarnostem a exotice. Literární tvorba musí dodržovat i regule přiměřenosti (král má být vznešený, fraška se hodí jen k prostému lidu apod.) Básnická tvorba musí být moralizující. Oslavování géníů bez pravidel je nemorální. Rozhoduje i „vкус“ (*Geschmack*), rozumový instinkt bez individualistických výkyvů, jenž není vrozený, nýbrž daný výchovou. „Všeobecný“ vkus je regulí veškeré estetiky a geniální tvorby. Gottsched vycházel z kritiky barokního literárního stylu (nabubřelý, bombastický s přebujelostí metafor). Ideál? Srozumitelnost a jasnost francouzských tvůrců 17. století. Primát rozumu, odmítnutí jak přebujelé fantazie, tak i přehnané individualizace literárního díla. Rezultát? Omezování tvůrčí svobody, útlak emocionální sféry a klišovitá tvorba. Radikální odmítnutí jeho názorů na sebe nenechalo dlouho čekat (hnutí „Bouře a vzdor“).

Francouzský dramatik období preromantismu **Louis-Sébastien Mercier** (1740–1814) pod Diderotovým vlivem na rozdíl od Gottscheda požadoval

odpoutání od racionalistického klasicismu francouzských tragédií (Corneiller, Racine) s jeho rigidním systémem estetických pravidel, například zákona tří jednot (místa, času a děje). Předpisování jakýchkoli pravidel jen tlumí tvůrčí vzlet a je to právě génius, jenž je díky mimořádným vrozeným kreativním potenciím takového vzletu schopen. Veškerá pravidla jeho tvůrčí vzmach spoutávají.

Ze Švýcarska do Berlína přesídlivší filozof a pedagog **Johann Georg Sulzer** (1720–1779) vydal v sedmdesátých letech 18. století svou Všeobecnou teorii krásných umění a položil důraz na intuici géniů. Ve spise o „vývoji pojmu génius“ z roku 1757 prezentoval v tehdejší Německu stále ještě rozšířené představy o božské povaze geniality. Na jedné straně rozum („Verstand“), na druhé „genialita“. Geniální tvůrčí proces lze srovnávat s růstem květiny od semene po květ a plod. Vše v temnotách nevědomí s následným průnikem prahem vědomí. Iracionální základ je zřejmý. Nevědomé semeno geniality je nadřazeno racionální sféře. Duch přicházejícího preromantismu je už zřetelný. Brzy snově nevědomé nabude na síle.

Kult individualismu s oslavováním „génia“ a „velkých mužů“ se staly vůdčí ideou německého literárního a filozofického směru „Sturm und Drang“ („Bouře a vzdor“, jak přeložil německý termín do češtiny O. Fischer). Této epoše se také říkalo „Geniezeit“ („Doba génia“). Literární historici stavěli původně toto hnutí do opozice k osvícenství, ač bylo spíše jeho pokračováním („pozdní osvícenství“). Hnutí začalo vystoupením **Johanna Gottfrieda von Herdera** (1744–1803) a **Johanna Wolfgang Goetha** (1749–1832), kteří kolem sebe soustředili kroužek stejně smýšlejících přátel (1770). Hnutí bylo ideologicky nejednotné, nebylo ani spiritualistické, ani materialistické či protináboženské. Bylo namířeno proti feudálním pořádkům se snahou o německé národní sjednocení. Bylo vzpourou proti vměstnání života do čistě rozumových systémů a výrazem boje za práva subjektivního a citového života (sentimentalismus). Iracionální elementy v literární tvorbě hnutí nepomíjelo, nenechávalo se však na rozdíl od pozdějšího romantismu jimi ovládat. Pěstování mystiky bylo omezené pouze na mystiku intenzivního prožívání okamžiku naplněného boží přírodou. Hnutí se tedy nijak neutápělo v iracionalitě a také nehledalo genialitu v šílenství. Snaha o originalitu, návrat k přirozenosti s odmítáním vyumělkované kultury předchozího osvícenství, zamítání nepravdivého patosu, zejména ve francouzském dramatickém klasicismu, obdiv k Shakespearovi, přírodě a středověku, idealizace silných jedinců a je-

jich vzbouření. Termín „Sturm und Drang“ si hnutí vypůjčilo z titulu jednoho dramatu nepříliš dobrého dramatika, spíše dobrodruha **Friedricha Maximiliana von Klingera** (1752–1831) z roku 1776. Klinger byl potulným hercem, nějakou dobu vojančil v Rakousku a stal se bavorským oficírem. V roce 1780 vstoupil do carské armády, stal se generálporučíkem a dožíval v estonském Tartu (tehdy Dorpatu), kde byl kurátorem univerzity. Typickým dílem hnutí „Bouře a vzdor“ bylo Goethovo drama *Götz z Berlichingenu* se železnou rukou z roku 1771. Goethe vylíčil loupeživého rytíře ze 16. století v rozporu s historickou realitou jako ušlechtilého muže, ač to byl ničema a zrádce sedláků za selských válek („iracionální titanismus“ se vzbouřením silného génia). Herder měl sklon k iracionálním výkladům. Souhlasil s Hamannem, o němž si záhy povíme víc. Génus se rodí vdechnutím „démona“ (tím se nemyslí ďábel, nýbrž Sókratův „daimonion“). I výklady anglického Younga se mu líbily. Zaútočil na nadvládu latiny a francouzštiny. Návrat k mateřštině je žádoucí. „*Mateřská řeč je záštitou geniality*.“ Iracionální byla Herderova „kolektivní genialita“, stejně jako idea „ducha lidu“. K hnutí patřil velký německý dramatik a básník **Friedrich Schiller** (1759–1805), syn vojenského felčara ve službách württemberského vévody Karl Eugena, z jehož spárů se dostal jen s obtížemi. Sedm let musel studovat práva a medicínu na vévodově akademii Solitude nad Stuttgartem, než se mu podařil útek. Jeho gigantické dílo nepřerušil ani nekonečný řetězec tělesných neduhů trvajících už od jeho 22 let: tuberkulóza, chronický zánět pohrudnice a paranazálních dutin, bronchiektázie, dyzentérie, malárie a jiné choroby. Od mladých let pihovatý astenik s vlasy do červena byl těžce neurotický a úzkostný. Míval „nervové“ záchvaty. Někdy mu umožnily „útek do nemoci“. Padoucnic to nebyla. Kousek štěstí ho potkal až závěrem života s Goethem ve Výmaru. Při pitvě se zjistily hromady hnisu v hrudníku („empým“). Lidského štěstí si zažil pramálo. Nikdy však nezešílel. Nadaný syn litevského faráře, dramatik a básník **Jacob Michael Reinhold Lenz** (1751–1792) psal pod Goethovou patronací divadelní hry a básně, a to do svých pětadvaceti, kdy vyšlo drama *Vojáci* (1776). Pak u něho propuklo šílenství. Stavby vzrušenosti s katatonními příznaky a po návratu do Rigy už schizofrenní demence. O jeho schizofrenii nikdo nepochybuje. V jedenačtyřiceti padl mrtev jako žebrák na moskevské ulici, pitván nebyl. V novele *Lenz* (1836) vylíčil Lenzův život **Georg Büchner** (1813–1837), autor známého dramatu *Woyzeck* (1836). Básník a hudebník **Christian Friedrich Daniel Schubart** (1739–1791) si prý svůj nedobrá osud zasloužil. Údajně nezdrženlivý „psychopat“ zběhl ze stu-

dia teologie, stal se vagabundem a alkoholikem, který se neustále zadlužoval. Z vězení pro dlužníky ho dostal jeho otec, ale podvedený vévoda Karl Eugen nezapomněl. Dal ho lstí vlákat do Württemberska, kde Schubarta v roce 1775 zatkli a kde strávil deset let v pevnosti Hohenasperg u Ludwigsburku. Kdo by se divil, že byl hypochondrický a skleslý? Jenže přišel bezmála zázrak: čím hlubší deprese, tím vyšší kreativita. Po svém omilostnění udělal kariéru. Udělali z něj ředitele stuttgartského divadla. Umřel doma v posteli na zápal plic.

S nedůvěrou pohlížel na hnutí „Bouře a vzdor“ v Německu tehdy proslavený osvícenský spisovatel a zakladatel německé národní literatury **Gotthold Ephraim Lessing** (1729–1781). Dlouho se tradičních iracionálních hledisek na genialitu nezbavil. Génius prý tvoří intuitivně na základě vlastní, na zevním světě nezávislé fantazie. Pak se opravil a mluvil o „intuitivní racionalitě“. Jako první v Německu vysvětloval genialitu racionalisticky. Je to rozumu odpovídající přirozenost a výsledek šťastného smísení všech možných duševních potencií. Gottschedova „pravidla“ odmítl. Nic než zbytečné řeči o „učeném géniovi“ a o jeho „důvtipu“ („Witz“). „Kult geniality“ mu ale lezl na nervy.

Ani hluboce nábožensky založený básník **Friedrich Gottlieb Klopstock** (1724–1803) se svou nedůvěrou vůči hnutí „Bouře a vzdor“ netajil: „*Co to žvaní a co to píšou, každé desáté slovo, každý třetí list, a pořád o géniovi?*“ O něco víc než běžný člověk básník ale je, srovnatelný s knězem, „poeta vates“ („básník prorok“) v protikladu k „poeta doctus“. Ten je jen učený a nic víc.

Výjimkou byl v té době mysticko-religiózní spisovatel z Královce (Königsberg) **Johann Georg Hamann** (1730–1788), odpůrce osvícenského racionalismu („mágus severu“). Jeho religiózní teorie geniality vycházela z představy, že v géniovi spočívá cosi nadpřirozeného. Genialita je prostřednictvím „božské“ geniality přiznaná milost. V Sokratovských pamětihodnostech (Sokratische Denkwürdigkeiten) ztotožnil Sókratův „daimonion“ s géniem. Tajuplné „nevědění“ génia je od Sókratova „vím, že nic nevím“. Jeho iracionalistické „nevědění“ muselo vyústit do religiózního výkladu geniality. A střety geniality se šílenstvím? Ploché rozumovosti se jeví geniální jako šílené. Důkazy? Dávni géniové, Heráklés, Ajax, také však Sókrates a Platón, ale i bibličtí David a svatý Pavel. „Geniální invalidé“, že? „Bláznovství géníů“ je chválou šílenství. Skutečnými „bláznů“ jsou spíš sebevědomí rozumáři. Hamann oživuje „obskurního básníka“ (*poeta obscurus*). Vazba génia na melancholii, „geniální nemoc“ Aristotelových *Problemata*, ožívá. Mnozí usoudili, že i sám Hamann byl melancholik a hypochondr. Průnikem psychopatologické téma-

tiky do umění bylo dílo **Ernsta Theodora Amadea Hoffmanna** (1776–1822). Così nedobrého v duši prý zdědil od předků. Příliš příbuzenských sňatků, otec pijan a matka „hysterka“. Vystudoval práva a zdálo se, že se jako pruský úředník v klidu dočká penze. Ve třiceti (1806) dal ale výpověď a žil na volné noze (spisovatel, komponista, kapelník). Už od mládí míval hrůzné vidiny. Realita nebo smyslový přelud? Nebyl si jist. V noci budíval svou ženu, aby ho chránila. Vídal strašidla, o nichž následně psal. Své psaní halil do romantickeho tajemství. „Kreiser“ jako jeho „alter-ego“ a „kocour Murr“ jako génius. Prý „rozpolcenost vědomí“. Hoffmann i Kreiser měli „dvojníka“. Zrakové halucinace u schizofrenie? Bývají málokdy. Spíš toxická psychóza. Jen alkohol nebo i jiné psychotropní jedy? To se neví. Vídeňský Bankl tvrdí, že měl Hoffmann tabes dorsalis, tedy syfilis míchy. Progresivní paralýzu nikdo neshledal. Při pitvě našli jaterní cirhózu a alkoholickou polyneuropatii. K Hoffmannově slávě přispěl Jacques Offenbach (1819–1880). Jeho Hoffmannovy povídky měly v pařížské opeře premiéru v roce 1881, když už byl skladatel po smrti.

Objevitel termínu „psychiatrie“, profesor lékařství na univerzitě v Halle **Johann Christian Reil** (1759–1813), organizoval v roce 1812 vojenský lazaret v „bitvě národů“ u Lipska. Rozšířil se tam břišní tyfus, jehož obětí se stal i on. V roce 1803 vyšel jeho hlavní spis s neobvyklým názvem *Rhapsodien über die Anwendung der psychischen Curmethode auf Geisteszerrüttungen* (Chvalořeči o použití psychické léčebné metody u duševních poruch). Brilantní spis byl věnován postulátu humánnosti péče o duševně choré. Základem nechtě je psychoterapie. Apatické nemocné vyvádějme z jejich lhostejnosti, třebas i vyděšením. Pokud tvrdí, že je posedl ďábel, může pomoci i „topení“ – melancholikům studená voda dost pomáhá. Pokud nemocný řve a zuří, nechejme ho vyřádit. A velmi pomáhá práce. Reilovy popisy nemocných jsou poučné. Psal o nutkavých jevech, třeba o faráři s nutkáním skočit při kázání z kazatelny. S teoretizováním o duši se Reil držel zpátky.

Reilův přítel, filozof a psycholog **Johann Christoph Hoffbauer** (1766–1827) se snažil využít psychologické zákony k výkladu duševních nemocí. Četba pro současníka těžko stravitelná a některé pojmy z němčiny jen nepřesně přeložitelné. Mluví se o Hoffbauerově „Vermögenspsychologie“. Německé „das Vermögen“ znamená v psychologii „moc, sílu a schopnost“, jinak je to majetek a jmění. Takže „Vermögenspsychologie“ je psychologie schopností. Neshledal jsem v jeho spisech nic nového. Jen přitakal Rapsodiím svého přítele Reila a napsal k nim spolu s ním dodatky.

Racionalističtí myslitelé se nenechali uchvátit idejemi nadpřirozené geniality a kultu geniality se vysmívali. Dlouhá léta nuzující německý dramatik, básník, tragiku světa vyznávající a hloubavý **Christian Friedrich Hebbel** (1813–1863) zaútočil na heroizaci géníu doby „bouře a vzdoru“ aforismem, že *„posedlost genialitou je ve světě rozšířena jako nakažlivá borečka“*. Netajil svůj odmítavý postoj ke křesťanství. *„Člověk by se měl blásit jen ke svým vlastním silám, nikdy však ke křesťanské bříšnosti, pokoře a milosti.“* Člověk je protivník Boha. Od představ božského původu geniality se Hebbel ostře distancoval.

Nejvýznamnějším filozofickým předchůdcem představ o souvislosti geniality se šílenstvím se stal **Arthur Schopenhauer** (1788–1860). Zmítán pudy a tužbami nenachází člověk nikdy trvalé štěstí a klid. Nejvíce trpí géníus. Blahodárné šílenství je východiskem a příroda ho používá tehdy, jestliže utrpení překračuje meze snesitelnosti. Géníus je *„jasným okem světa“*, obyčejný člověk naproti tomu pouze hromadným produktem přírody. Genialita je úzce spřízněna se šílenstvím. Géníus se nachází daleko blíže šílenství než průměrné inteligenci. Obojí dělí pouze tenká stěna. Géniovo martyrium představuje permanentní přechod do šílenství.

Psychiatrie jako samostatný obor lékařství do počátků 19. století neexistovala. Četní lékaři a přírodovědci však pilně sbírali materiál, jímž obohacovali i psychiatrii. Lékařská zkušenost ukazovala, že některé funkce včetně duševních jsou zřejmě lokalizovány v určitých partiích mozku. **Franz Joseph Gall** (1758–1828) se sice narodil ve Švábsku (Tiefenbronn), časem se však natolik pofrancouzštil, že si ho Francouzi považovali mnohem déle, než jiné národy. Vymyslel frenologii (kraniologii), a to společně s **Johannem Gasparem Spurzheimem** (1776–1832). Propagovali ji po celé Evropě, takže se stala módním oborem. Pronikla i do USA. Gall publikoval výsledky svých studií už od roku 1791. Popsal „pyramidovou dráhu“ hybnosti, našel „jádra“ tří mozkových nervů (trigeminus, oculomotorius a abducens), popsal mozeček a pátral po „řečovém centru“ v čelním mozku. Jisté mozkové partie jsou centry duše, mozkové hemisféry jejím orgánem. Každá vlastnost duše má určité sídlo v mozkové kůře. Gall vyrobil i její mapu. Sedmadvacet políček, každé centrem nějaké funkce duše. Strefil se u centra řeči, ale také fantazíroval. Našel totiž i centrum vůle, intelektu, odvahy a zbabělosti. Gall vyráběl i sádrové odlitky lebek a luštil z nich vlastnosti duše jejich nositelů. Jeho odlitky z vosku jsou dodnes v jednom pařížském muzeu. Pro některé funkce duše Gall sídlo nevypátral: soudnost, paměť, představivost, vášně, afekty nebo svědomí.

Mozeček náleží sexu. Jde ostatně jen o dispozice, jež nejsou pevně fixovány. Člověk má rozum, zvířata instinkty. Mezi nimi jsou rozdíly i shody. Bobři stavějí hráze, architekti přehrad, ne? Instinkt je skoro jako Schopenhauerova „vůle“. Je v celé živé přírodě. Gall vymyslel i vlastní psychologii. Rozmáchl se doširoka Vyslovil se o lakotě, spořivosti, sobectví či podlézavosti. Vybudoval svou „hlubinnou frenologii“. Zevrubně vylíčil instinkty, sedm osobních a tři sociální: obživný, sexuální, mateřský, vojácký (destruktivní) a industriální (konstruktivní), dále pýchu s touhou po moci a ješitnost s bažením po slávě. Navíc definoval i pět „intelektuálních“ pudů (kontemplativně-meditativní, expresivní v komunikaci atd.) To vše je základem charakteru.

U Galla se leccemus přiučil i zakladatel pozitivismu **August Comte** (1798–1857). V roce 1808 Gall se Spurzheimem předložili své dílo v Paříži Francouzské akademii. Posuzovala ho pětice vědců, v níž byl i Pinel, o němž si záhy povíme víc. Gall sídlil původně ve Vídni, ale císař ho vyhostil. Prý byla ta frenologie přehnaně materialistická. Od roku 1806 žil v Paříži. Jeho kumpán Spurzheim vystudoval v Trieru teologii a ve Vídni medicínu. Byl Gallovým sekretářem. Když se rozkmotřili, hlásali po světě frenologii oba na vlastní pěst. Spurzheim jel frenologii propagovat i do Ameriky. Brzy tam ale zemřel na tyfus. Vliv frenologie byl mezi francouzskými doktory značný, i jinde se arciprosadil, snad nejvíc v sexuální patologii. Kde by se jinak vzaly úvahy o sexuálních centrech v mozkové kůře (Krafft-Ebing, Magnus Hirschfeld aj.)? Vždyť i francouzský psychiatr Moreau de Tour potvrdil Gallův „instinkt reprodukce“ a nazval ho „sens génésique“.

Poznatky o lokalizaci některých funkcí duše obohatil francouzský anatom a chirurg **Pierre Paul Broca** (1824–1880). Na zasedání francouzské antropologické společnosti dne 18. dubna 1861 vylíčil případ pacienta Leborgua, jenž vstoupil do dějin neuropatologie pod přezdívkou „Tan“. Ztratil schopnost mluvit, svedl jedině slůvko, a to „tan“. Řeči ostatních rozuměl. Po jeho smrti našel Broca v jeho druhém a třetím čelním mozkovém závitu změknutí. Pro neschopnost mluvit navrhl termín „afémie“. Dnes je to „expresivní afázie“ a místo, kde vzniká, je „Brocovo centrum řeči“. Kdo mluvit může, ale řeči ostatních nerozumí, má poškozené druhé řečové centrum. Objevil ho profesor Wernicke, o němž si ještě povíme víc.

Zrod klinické psychiatrie, teorie degenerace

Psychiatrie jako samostatný medicínský obor se rodila s obtížemi od konce 18. století a až do 80. let 19. století zaujímalí vedoucí pozice v akademické psychiatrii francouzští psychiatři. Teprve od osmdesátých let 19. století se dostávali do popředí psychiatři z německy mluvících zemí. Stejně jako v ostatních odvětvích lékařství byli i psychiatři vedeni snahou vyčlenit a definovat jednotlivé nozologické jednotky a kromě popisu jejich příznaků nalézt i jejich příčiny. Centry psychiatrického pokroku se stala nejdříve pařížská ústavní zařízení, a to v Salpetriére pro ženy a v Bicetre pro muže, kromě toho ústav na okraji Paříže v Charentonu, jenž kdysi hostil i markýze de Sade. V polovině 19. století kapacita těchto zařízení pro psychiatrické pacienty nestačila, a proto dal v roce 1868 pařížský prefekt Haussmann postavit v centru Paříže novou nemocnici u svaté Anny (Asile Sainte-Anne). V těchto zařízeních působili tehdy nejproslulejší světoví psychiatři, před nimiž se v úctě skláněl každý psychiatr i v současné době.

Pokud bychom se dotazovali psychiatrů kdekoliv na světě, kdo byl největším psychiatrem všech dob, většina by jmenovala francouzského psychiatra **Philippa Pinela** (1745–1826). Psychiatrická mytologie o něm říká, že zbavil duševně choré řetězů. Byl prvním psychiatrem, jenž s využitím revoluční atmosféry ukončil staletí trvající nehumánní zacházení s duševně nemocnými. V červnu 1793 byla přijata jakobínská ústava a dne 25. srpna 1793 byl na návrh nám již známého lékaře Cabanise Pinel pověřen Konventem, aby provedl reformu péče o duševně choré v pařížských ústavech. Přes námitky jednoho z předních jakobínů Georgese Couthona, jenž předsedal „velkému výboru veřejného blaha“ spolu s Robespierrem a Saint-Justem, vyvedl Pinel dne 11. září 1793 z hrůzných sklepních kobek v ústavu pro duševně choré v pařížské Bicetre čtyřicet nemocných mužů a v roce 1795 učinil totéž s duševně chorými ženami ve slavné pařížské Salpetriére. Jinde na světě se této úlohy ujali jiní, a možná nebyl Pinel ani první, leč gloriola nejosvědčenějšího lékaře choromyslných mu patří právem. Jeho přínos do psychiatrické teorie velký nebyl. Pinel, původně internista, byl absolventem medicíny v Toulouse a v Montpellieru, kde si osvojil „vitalistické“ chápání duše. Akceptoval anglické empiriky a psychologizující závěry Johna Locka. V Paříži se stal šéfem Salpetriéry i Bicetre. V roce 1801 vydal *Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale* ou

la manie. Povšiml si lecčeho nového. Potvrdil vyšší výskyt depresí na jaře a na podzim. V začátcích zastával i pár archaických výkladů o sídle duše v břiše (žaludku a slezině podle Stahla). Netajil zklamání, že u většiny duševních nemocí se při pitvě nenajde žádné vysvětlení nemoci. Varoval však i před přeceňováním „přírodovědných“ výkladů šílenství. Zapomíná se tím na „morální afekce“. Sociálně-psychologickým faktorům věnujme víc pozornosti. Komentoval známé nemoci své doby. „Hysterie“ je genitální neuróza žen, mánie nejvyšší stupeň hypochondrie nebo melancholie. Všiml si do demence vyúsťujících psychóz, které přičítal dědičnosti a z ní plynoucích dispozic k chorobě. Základ „dispozice“ neznal, k myšlence „degenerace“ ještě nedospěl. Paříž ho znala jako „bonapartistu“. Doplatil na to. Během „restaurace“ Bourbonů za vlády krále Ludvíka XVIII. (1755–1824) se stal obětí intrik a v roce 1822 ho penzionovali. Zemřel čtyři roky poté.

Zvláštní pozornost si zaslouží Pinelův žák a zakladatel moderní psychiatrie **Jean Etienne Dominique Esquirol** (1772–1840). Pocházel z lékařské rodiny v Toulouse a počítalo se s jeho teologickou kariérou. Z toho sešlo. Doba nebyla teologii nakloněna, a tak studoval medicínu, nejprve v Toulouse, pak v Montpellieru. Od roku 1799 už pracoval v Paříži u Pinela a od roku 1801 se spolu s ním podílel na řízení ústavu duševně chorých v Salpetriéře. V roce 1823 převzal vedení ústavu choromyslných v Charentonu, který zvelebil a měl i své privátní sanatorium v pařížském Ivry. V roce 1805 obhájil doktorskou práci, v níž sledoval sociální podmíněnost psychiatrické morbidity a využíval statistiky. Hroživě narůstala. Důvody? Nerůstající sociální izolovanost jedince a škodlivý vliv sociálních převratů. Navrhoval „morální léčení“. To je dávno zaniklý pojem. Peters (1990) píše, že „morální léčení“ znamenalo souborný termín ovlivňování duševně chorých. Termín „morální“ je tu odvozen od „mores“ ve smyslu „kultu“, mravnosti, víry v účinnost výchovy a lidské dobroty. V praxi všechna léčebná opatření v péči o šílené: přátelský individuální přístup, zaměstnávání nemocných, tělesná cvičení i studium, a to vše bez donucovacích prostředků (pozdější „non-restraint hnutí“), využívání i tehdy módních metod (magnetizování dle Mesmera, hypnotická sezení apod.) Esquirol byl přesvědčen o úspěšnosti „morálního léčení“. Mylně. Po roce 1850 už ze slovníku psychiatrie beze stopy zmizelo. V roce 1838 navrhl nový zákon o péči o duševně choré, založil ústavy pro idioty a téhož roku vydal svou učebnici psychiatrie, v té době nejlepší. V ní vysvětlil své učení o monomaniích. Dnes se obtížně vysvětluje. Do té doby bylo skoro všechno melancholie

a Esquirol doporučil tohle slovo přenechat básníkům a moralistům. Místo melancholie užíval Esquirol termín lypémánie. U ní je smutek v duši obligátní. Zavedl učení o monománii. Ta je spíš sdružená s povznesenou náladou. Je to duševní nemoc, jež uvízla na jednom tématu, nezřídka bludu. Čím kulturnější a inteligentnější je člověk, tím víc ho ohrožuje. Takže nejvíc jsou ohroženi géniové. Psychika monomanického je chorobně změněna jen v jednom bodě. Je to „parciální blud“ při jinak neporušené soudnosti a ani city nejsou postiženy. Témat nespočetně, v učebnici jich Esquirol vylíčil asi sto. Při intelektuální monománii bývají „velikášské bludy“ a takový člověk se má za boha, krále či třeba svatého. Jindy jde o monománii erotickou, někdy i o homicidní. Takový monomanik znásilňuje či vraždí. Dodnes se některé názvy monománií zachovaly. Kdo by neznal kleptománii (krade jako straka)? I o pyrománii (zakládá požáry) se dodnes hovoří. Dnes je mezi pravá šílenství nepočítáme, spíš patří do příznakových arzenálů „psychopatů“. To byl pro Esquirola ještě neznámý termín a některé „psychopaty“ řadil do tzv. „folie résonnante“.

Dost Esquirolových monománií časem zmizelo v progresivní paralýze, u některých šlo při extrémní bujnosti nálad o dnešní mánii. Dnes lze sotva rozhodnout, co z nich by dnešní psychiatr vřadil do schizofrenie. Esquirol psal o monománii afektivní u „zvrhlých“ (později „degenerovaných“). Je to „monomanie sans délire“, čili bez bludu. Monománie instinktivní je krátce trvající bujné počínání, čili dnešní mánie. Vyhojí se sama od sebe, vyšumí. Formě intelektuální s „čistým“ bludem se posléze říkalo paranoia. Rezonující monománie (raisonnante) je zbytečná hloubavost. Němci ji pokřtili jako „Grübelsucht“. Ani lypémánie nevypadá vždycky stejně, ale odpovídá dnešní endogenní depresi, smutku bez zevních příčin. Esquirol už sázel na její dědičnost. Význam psychopatologie v sebevraždnosti Esquirol přehnal. V hodnocení sociálních příčin nemoci duše i sebevraždnosti byl poněkud reakční. S potěchou citoval v kapitole o renesanci zméněného Reginalda Scotta (1538–1599), bojovníka proti upalování čarodějnic, jenž hodně putoval Asií, hlavně Čínou. Tam žádné šílenství nepotkal. Bídu a despotii všude, ty ale šílenství nevyvolávají. Naopak, se zavedením republikánského zřízení šílených šmahem přibývá. Taky hypochondrie je zlá. Má však fyzické příčiny, žaludek a trávení jsou chabrus. Blud to není, ač hypochondři rádi přehánějí. O démonech a jakýchkoli iracionálních příčinách šílenství Esquirol nehovořil. Znal však „démonománii“ jako religiózní formu lypémánie. Je někdy až epidemická. Postižení demony jen halucinují. Dnes to v Evropě vidáme vzácně.

Vskutku vědecký popis vzácného psychiatrického syndromu podal v roce 1760 ženevský přírodovědec **Charles Bonnet** (1720–1793). Staral se o svého skoro slepého, čilého a duševně zdravého dědečka, jenž měl bohaté zrakové halucinace. Vídal lidi, zvířata, budovy a povozy, vše při jasném vědomí. Nebyl ani trochu dementní a svými pestrými vidinami se dobře bavil. Psychiatr se s podobným případem setká extrémně vzácně, a to jen u starých a slepých lidí. Plně vysvětlit tento „Charles-Bonnet-syndrom“ se zatím nepodařilo. Bonnet objevil „partenogenezu“ u mšic a obohatil embryologii. Věnoval se i helminologii. O „střevních červech“ existovala v 18. století řada směšných pověr. Prý už Adam je na sebe nalákal a předal lidstvu, a tak se o napadení střev červy mluvilo i jako o součásti dědičného hříchu.

V padesátých letech 19. století rozvířily klidnou hladinu francouzské psychiatrie vleklé spory o prvenství v popisu a definování manickomelancholické psychózy mezi dvěma předními pařížskými psychiatry. **Jules Gabriel Francois Baillarger** (1809–1890) působil v proslulé pařížské Salpetriéře. Pokud do ní někdy zavítáte, spatříte jeho pomníček kousek za její branou. V roce 1854 předložil lékařské Akademii své pojednání o „folie a double forme“ („šílenství o dvou formách“). Téměř současně oznámil její objev další pařížský psychiatr, a to **Jules Falret** (1794–1870) z rodiny Falretů, kteří zasvětili svůj život psychiatrii. Nazval ji „folie circulaire“. Spor se vlekl řadu let. Falret vládl Salpetriéře v letech 1831–1867.

Krátce odbočíme z Francie do Německa. Tamní psychiatři byli až do osmdesátých let 19. století za francouzskými poněkud pozadu. Vzdát se religiózních výkladů zrovna tak jako revolucí ovlivnění Francouzi? Kdepak, to by jaksí nešlo. **Johann Christian August Heinroth** (1773–1843), syn lipského chirurga, vystudoval v Lipsku medicínu a byl zprvu průvodcem ruského hraběte Razumovského na jeho cestě Itálií. Po návratu studoval v Erlangenu teologii. V roce 1805 ho promovali na doktora medicíny. Nějakou dobu byl za napoleonských válek lékařem ve francouzských nemocnicích a až pak doktorem v zařízení pro šílené v Lipsku. V roce 1810 vydal svůj spis o léčbě šílenství a tak mu zřídili první katedru „psychické léčby“ v Německu. V roce 1827 se stal řádným profesorem. Za dalších dvacet let umřel na selhání ledvin.

Pochopit jeho vývody je nesnadné. Duše je duše a mozek do toho neračte plést. Tělo je jen nástrojem duše a šílenství je věc morálky. Existuje řada nemocí těla a mozku, které žádné šílenství neprovází. Člověk, jenž se řídí hlasem svého svědomí, je zdrav. Zešílí jen takový, jenž se vymanil z „harmonie stvoře-

ni“. Vybočení z ní je hřích, duševně nemocný je hříšník a Bůh ho ztrestal ztrátou svobodné vůle. Je za své šílenství zodpovědný. Léčit šílené lze jen psychologickými metodami a kompetenci má výhradně lékař, faráři či pedagogové se do toho nemají plést. Některé duševní poruchy souvisejí s nemocemi těla, a proto nelékaři kompetentní nejsou. Rozhodující příčinou duševních chorob jsou nespoutané vášně při slabosti vůle. V pozadí každého šílenství je závadný život. Ne že by duševní nemoci neexistovaly. Heinroth jich popsal šestatřicet. Nemoc je „poklesem z okruhu svobody“, svoboda a svatost jsou jedno a totéž. Heinrothovy názvy nemocí duše jsou vágní i lidové („Verrücktheit, Blödsinn, Tollheit, Torheit, Scham“ atd.), jen zčásti konvenční (deprese, melancholie). Historie psychiatrie počítá Heinrotha mezi tzv. psychiky. Uvažme, co hlásal. Není to skoro relaps až do středověku?

Jiným představitelem německých psychiatrů „psychiků“ byl **Karl Wilhelm Ideler** (1795–1860), převážně působící v Berlíně na nynější Humboldtově univerzitě. Ve svých výkladech se opíral o názory nám již známého Georga Ernsta Stahla, jak je vyložil asi sto let předtím. Duševní nemoci jsou následkem hypertrofie vášní, a tak je třeba nemocným ukládat přísnější dodržování mravních norem. Ideler uznával i existenci duševních poruch z tělesných nemocí a jen „primární idiopatické šílenství“ vzniklo z čistě psychologických příčin, z prudkých emocí, konfliktů s blíznými nebo s Bohem. Dojde-li k demenci, pak hledejme její příčiny v požitkářství, opilství nebo onanii. Blud je výrazem snahy nemocného uniknout z tíživé reality do fantazií imaginárního světa. Na této myšlence ale něco je. Spekulace „psychiků“ v první polovině 19. století zavinily izolaci německé psychiatrie od tehdy již na klinické empirii založených výkladech francouzských a anglických lékařů.

I v Německu někteří „psychikům“ oponovali. Říkalo se jim „somatici“.

Johannes Baptist Friedreich (1796–1862) byl profesorem ve Würzburgu a jeho představy byly předobrazem pozdějšího vitalismu. Celá příroda je oživena oživujícím principem („vis vitalis“), ač různého stupně: v anorganické přírodě je té síly poskrovnu, v rostlinách víc a nejvíc v člověku, kde je oné vitální síly nejvíc v mozku. A to je lidská duše. „*Šílenství je ve své podstatě nemoc, spočívající na poruše normální organické funkce mozku. (...) Její ztráta (...) je tedy causa proxima všech duševních chorob.*“, svou roli hrají i „*causae remotae*“, vzdálenější příčiny (poruchy prokrvení, srdeční, břišní atd.) a zevní faktory (klima, civilizace apod.) Friedreich komentoval ironicky Heinrotha: je-li příčinou šílenství hříšnost nemocného, proč ho neléčí modlením či svěcenou vodou?

Duševně chorý je dle Heinrotha vlastně zločinec. A tak je patřičné strčit ho do šatlavý, že? Jiný „somatik“ se jmenoval **Karl Wigand Maxmilian Jacobi** (1775–1858). Povídalo se o něm, že je německým Esquirolelem. Pocházel z „filozofické“ rodiny a po své padesátce převzal řízení tehdy moderního ústavu choromyslných v Siegburku u Kolína nad Rýnem. Šílenství je symptomem tělesného postižení. Nejde o následek morálních poklesků a Heinrothovy výklady jsou scestné. Vykládat šílenství nelze jen psychologicky. Jeho zdrojem je orgánová tělesná porucha mimo mozek a psychiatrie je lékařský obor, nikoliv obor psychologie.

Vleký spor mezi „psychiky“ a „somaticy“ ukončila ve prospěch „somaticů“ největší autorita tehdejší německé psychiatrie **Wilhelm Griesinger** (1817–1868). Mimořádně nadaný mladík ze Stuttgartu maturoval v sedmnácti a už jako dítě zvládl výtečně francouzštinu. Medicínu studoval v Tübingenu a v Curychu a po promoci v roce 1838 odešel do Paříže. Po návratu byl lékařem v ústavu choromyslných ve Winnenthalu (dnes Winnenden) a na klinice v Tübingenu. Dosáhl profesury, působil v Kielu a dva roky vedl lékařskou školu v egyptské Káhiře. Po návratu byl deset let šéfem kliniky v Tübingenu a od roku 1864 řídil berlínskou kliniku, leč po čtyřech letech tam zemřel na komplikace záškrtu. V roce 1854 vyšlo jeho dílo „*Patologie a terapie psychických nemocí*“. „*Duševní nemoc je jen symptomovým komplexem anomálních stavů mozku.*“ Francouzský autor **P. Pichot** (1983) právem napsal, že jeho spis „*byl zrozením medicínské psychiatrie v Německu*“. Psychiatrii postavil nesmlouvavě do oblasti přírodních věd. Jistou problematičnost jeho závěrů nelze zatajit v jeho propagaci tzv. jednotné psychózy. Jednotlivé formy duševních nemocí (mánie, melancholie, demence aj.) jsou podle něj jen symptomové komplexy anomálních stavů mozku, jež jsou součástí jednotné psychózy. Ta má dvě fáze. V té první s poruchami afektivity je porucha reverzibilní a léčitelná, v té druhé s poruchami myšlení, inteligence a vůle je vše ztraceno. Je nevléčitelná a odpovídá dnešní schizofrenii.

Vraťme se do Francie. O velké události v „blázinci“ Charentonu v roce 1822 a o objevu psychiatrického „zelenáče“ **Antoina Laurenta Bayleho** si podrobně povíme v kapitole o vpádu syfilidy do Evropy. Bayle byl objevitelem patoanatomických změn v mozku zemřelých psychotiků, které v Charentonu pitval a kteří trpěli progresivní paralýzou. U ostatních duševně nemocných se zřetelné organické změny v mozkové tkáni nenalezly. Daly se však předpokládat, jak to ve třicátých letech 20. století vyjádřil německý psychiatr **Kurt Schneider**

(1887–1967), když hovořil o tzv. somatickém postulátu (dosud jsme organický základ endogenních psychóz nenalezli, jelikož naše vyšetřovací postupy nejsou postačující, leč dříve nebo později organickou bází těchto chorob nalezneme). Ve snaze odhalit patoanatomické mozkové změny u nemocí duše pokračovalo více psychiatrů.

Patologickou anatomií mozku se dlouho zabýval vídeňský profesor psychiatrie **Theodor Hermann Meynert** (1833–1892). Vydutně obohatil znalosti o mozkové anatomii, leč přecenil význam prokrvení mozku při chorobách duše. Hyperémie mozkové kůry má na svědomí vzrušenost až mánii, anémie skleslost až depresi.

Meynertovým žákem byl převážně ve Vratislavi působící neuropsychiatr **Carl Wernicke** (1848–1905). Spíše neurolog než psychiatr. Nalezl v roce 1886 ve spánkovém laloku mozku okresek, jehož poškození způsobí senzorickou afázii (neschopností porozumět řeči). Jak vysvětlit ty přepestré symptomy šílenství? Nějaké centrum jako u afázie nemají. Jak ale vnést do té chaotické spleti symptomů šílenství trochu pořádek? Wernicke je vysvětlil po neurologicku a rozřídil do tří skupin: allopsychické, jak se prožívá zevní svět, somatopsychické, jak se prožívá vlastní tělo a autopsychické, jak se prožívá vlastní duše. Usnadnilo to pochopení šílenství? Sotva. Hlavní nesnázi byly poruchy autopsychické. Co si počít s takovým bludem nebo s nutkavou ideou? Nelze je umístit nikam do mozku a logika šíleného bývá při nich někdy intaktní, že? Všechny jsou jen poruchou asociací. Jejich scestnost vytváří šílenství, a tak vlastně ta Griesingerova myšlenka jednotné psychózy není marná. Meynerta ani Wernickeho ještě nenapadlo vrhnout se do náruče degenerace. Jen to připomínalo učení o monomániích profesora Esquirola.

Bayle našel organické mozkové poruchy u progresivní paralýzy. Dobrá, jen trpělivost, u ostatních forem šílenství se také dříve nebo později najdou, že? Nestalo se. Když jsme jejich vysvětlení nenašli, co si o nich máme myslet? Vrátit se snad k démonům či je připsat na vrub samému Hospodinu? Je třeba si nějaké vysvětlení najít.

Vítanou možností se stala degenerace. Jejím hlavním stoupencem byl francouzský psychiatr **Benedikt August Morel** (1809–1873). Narodil se francouzskému, ve Vídni působícímu obchodníkovi, měl se stát duchovním, ale z kněžského semináře sbehl. Vystudoval v Paříži medicínu a věnoval se psychiatrii. V roce 1860 vydal svou učebnici psychiatrie. Zemřel v 64 letech na komplikace cukrovky. Hluboce nábožensky založený Morel prohlásil za

příčinu degenerace vedoucí k šílenství dědičný hřích. Jeho vinou k božímu obrazu stvořený člověk je vydán na pospas nespravedlnostem a příkoří svého sociálního prostředí. Praotec Adam odpovídal před svým vyhnáním z ráje nezkaženému „primitivnímu“ typu člověka. Dál šel vývoj dvoukolejně. Na jedné koleji na boží pokyn zdravý vývoj a vlivem měnicích se podmínek se nově získané vlastnosti dědily a vznikly rasy. Co probíhalo na druhé koleji, to už božímu úradku neodpovídalo. Vlivem nedobrych podmínek a způsobu života (alkohol, omamné látky, příbuzenské sňatky aj.) nastávaly nežádoucí odchylky od „primitivního“ typu. Za života získané odchylky se dědily, přenášely do dalších generací a jejich nositelé se čím dál hůř přizpůsobovali nárokům svého prostředí. Tak to šlo až po jistou mez, za níž nastávala neplodnost (Morelův zákon). Morelova hypotéza měla dobově odpovídající zdůvodnění. Byl to nábožensko-metafyzický systém. Degeneraci si ale Morel sám nevymyslel. Připomeňme Aristotelova *Problemata* a v nich „úpadek“ a „výstup z přírody“. Co si mohl jiného představovat než degeneraci, úpadek a zvrhlost? I Morelův krajan, lékař z pařížského „blázince“ od svaté Anny, **Prosper Lucas** (1808–1876), psal o zdánlivě zdravých. Jen mají v rodině nějaké šílence. Do třicítky či čtyřicítky je všechno v pořádku. Pak přijde zlom, „fenomén přeskočků“ a šílenství. Je to osud. A nějaká zevní příčina zešílení? Kde nic, tu nic. A tělesně? Nic. Nedá se to na nic svést. Tedy zešílení bez příčiny? Bez příčiny ale neexistuje vůbec nic, že? Takže degenerace, zvrhlost, úpadek, a tedy v posledku opravdu ten dědičný hřích. Shodně uvažoval i belgický lékař **P. J. A. Vandeven z Lovaně**. V roce 1850 vydal svůj spis o degeneraci lidského druhu. Duševní nemoci jsou dědičné a jejich viníkem je degenerace. O co se mohl Morel tenkrát opírat? Nezbyla mu jiná možnost než převzít závěry tehdejší „předmendelovské“ genetiky.

Odpůrce Carla Linného, vědecký diletant, ale autor několika spisů z biologie, matematiky i literární kritiky, později dokonce člen Francouzské akademie **George Louis Leclerc, hrabě z Buffonu** (1707–1788) psal o nerovnosti ras. Naše kultura je produktem vyšší rasy a ohrožuje ji mísení s nižšími rasami. To povede k degeneraci, a tak se ztratí její veškerá tvůrčí síla. Je ovšem zajímavé, že přes svou zakotvenost v učení o degeneraci se o genialitě vyjadřoval relativně věcně: „*Genialita spočívá pouze ve schopnosti být trpělivý.*“

Buffon vycházel z dědičnosti získaných defektů a inspiroval tvůrce první ucelené evoluční teorie **Jearna-Baptistu Lamarcka** (1774–1829). Podle něj je vývoj živých organismů spojen se vznikem drobných přirozených odchylek pod vlivem prostředí. Využívali-li se bohatě ta či ona funkce organismu, mění

se tím i odpovídající orgány. Jejich nevyužívání vede naopak k jejich zakrnutí, tedy k degeneraci. Zdokonalování vlastností organismu je následně zakotveno v dědičné výbavě jedince a přenáší se do dalších generací.

Teorii degenerace ve vztahu k duševním nemocem však už před Morelem formuloval francouzský pedopsychiatri **Jacques-Joseph Moreau de Tours** (1804–1884). Všiml si, že v rodinách s vyšším výskytem géníů (*hommes de génie*) je i hodně osob s „nervovými nemocemi“ (*affections nerveuses*) a referoval i o svých zkušenostech se zvířaty. Pokrevně příbuzné páry měly vadné potomstvo. V roce 1854 vydal svůj hlavní spis o dědičnosti a degeneraci. Popisoval v něm „psychická morální stigmata“. Genialitu měl za „neurózu“, leč nikoliv za obyčejnou funkční poruchu, jak definujeme neurózy dnes, nýbrž za jakousi organickou změnu nervového systému s gradací jeho dráždivosti. Taková změna je prý příčinou jak geniality, tak i duševní choroby. Jeho závěr? Příliš velké nadání ducha není s naprostou normalitou slučitelné. Všichni významní lidé byli a jsou „dědičně nervózní“ čili „zatížení“. Moreau de Tours tedy předběhl o řadu let Lombrosa, o němž si záhy povíme víc. Morela zaujala otázka, jak je možné, že i ze zdravých rodin pochází duševně choré potomstvo. Opatřil tak všechny duševní choroby termínem degenerace. Jak k ní ale ve zdravých rodinách vůbec došlo? Jen dědičný hřích? To nestačí. Morel využil některých poznatků své doby. Jistý Magendi zjistil degeneraci u psů po jednostranné potravě. Jiný vědec tvrdil, že degeneraci Švédů má na svědomí alkohol. Eskymáci a někteří Číňané degenerovali prý následkem příbuzenských sňatků. Chybné stravování, nepříznivé klima a mnoho dalšího se mělo na degeneraci podílet. A stupeň degenerace v zatížené rodině narůstal. Babička podivínka, maminka jen lehce šílená a její syn zralý pro bláznec. A čím víc degenerace, tím menší je schopnost přizpůsobit se životu a rod vymírá (Morelův zákon). Při šílenství postihla ona degenerace mozek. Ve svém díle z roku 1857 Morel napsal: „*Degenerace jsou chorobné deviace normálního typu lidí přenášené hereditárně a vyvíjející se postupně k úpadku.*“ Morelovu *démence précoce* (předčasnou demenci) pojmenoval později Kraepelin stejně („*dementia praecox*“). Morel popsal i další duševní poruchy. O Darwinovi nemohl mít Morel ani tušení. Převratné dílo **Charlese Roberta Darwina** (1809–1882) O vzniku druhů přírodním výběrem vyšlo až v roce 1859 a až o dvanáct let později jeho Původ člověka a pohlavní výběr. Morel nemohl vědět nic ani o skutečných zákonech dědičnosti nemohl. Byly sice objeveny **Johannem Gregorem Mendelem** (1822–1884) už v roce 1865, leč „znovuobjeveny“ až v roce 1900. Morelova teorie dege-

nerace dala vzniknout pojmu endogenní psychóza. Jeho zavedení se někdy přiznává německým psychiatrům **Robertu Sommerovi** (1864–1890), **Adolfu von Strümpellovi** (1853–1925) nebo Möbiovi, o němž si záhy povíme víc. Tento termín používáme dodnes. Označuje duševní nemoci „kryptogenní“ z vnitřních či skrytých příčin. Současná psychiatrie je postupně odkrývá jako poruchy mozkové biochemie. V 19. století je vysvětlovat podle Morela jinak než degenerací ani možné nebylo, a tak se nedivme, že se k ní přihlásila většina psychiatrů. Pařížský psychiatr **Valentin Magnan** (1835–1916) ze špitálu U svaté Anny Morelovy bajky o „dědičném hříchu“ a „primitivním člověku“ sice odmítl, degeneraci však její práva uznal. Všude vůkol je tolik divných lidí. Čím to? Je to „atavismus“, regrese do předchozího méně dokonalého vývojového stadia, takže „osud“, vada od narození až do hrobu a disharmonie duše, nerovnováha (*déséquilibre*). Pak moc neschází a dojde k šílenství. V duši cosi zakrnělo a něco spíš zbudelo. Z toho může pocházet i genialita.

Německo-rakouskému profesoru psychiatrie ze Štýrského Hradce **Richardu von Krafft-Ebingovi** (1840–1903) se Morelovo učení hodilo k výkladu patologie sexuality. V roce 1886 vydal své dílo *Psychopathia sexualis*. Byl to ohromný skandál. V té viktoriánsko-vilémovské době hovořit o sexu? Fuj! Otázka zněla: proč je někdo perverzní a jiný ne? Rozdíl je ve zdatnosti lidských mozků. Zdatný (*rüstig*) mozek? Všechno v pořádku. Degenerovaný? „Zvrhlost“ (*Entartung*) a spadla klec: sadista, masochista, transvestit či cokoliv jiného z onoho panoptika sexuálních zvráceností. Krafft-Ebing vymyslel také „morální šílenství“. Byla to dnešní „psychopatie“ a jeho „primární šílenství“ dnešní paranoia. Do „periodického šílenství“ vřadil mánii a melancholii.

Německý psychiatr **Julius Ludwig Koch** (1841–1908) z Winnenthalu (dnes léčebna Winnenden, pár kilometrů na jih od nynější švábské metropole Stuttgartu) vydal koncem 19. století své třísvazkové dílo *Psychopatické méněcnosti* (*Die psychopathischen Minderwertigkeiten*) a oddělil tzv. psychopatie (poruchy osobnosti) od „psychóz“ (duševních chorob). Jeho snahy distancovat se od Morelových hypotéz nebyly příliš úspěšné. „Psychopatie“ vyvěraly z degenerace.

Lipský neurolog a psychiatr **Paul Julius Möbius** (1853–1907) zběhl ze studia teologie a filozofie, aby se věnoval medicíně. Pobouřil feministky spisem o Fyziologické slabomyslnosti žen (1900). O teorii degenerace nepochyboval: „*Skutečnost, že někdo onemocní endogenní psychózou, je vysvětlitelná pouze tím, že je degenerovaný.*“

Německý psychiatr **Paul Schröder** (1873–1941), nejdéle působící v Greifswaldu, psal počátkem 20. století o „degenerativních psychózách“. Ne všechny duševní choroby vznikly z degenerace, a ty vskutku degenerativní jsou atypickou směsí maniodepresivity se schizofrenií. **Karl Bonhoeffer** (1868–1948), naposled činný v Berlíně, je znám psychiatrům zavedením pojmu „exogenní reakční typ“ (1909). Je-li mozek postižen nějakou zevní škodlivinou (otrava, infekce, trauma aj.), vznikne psychická porucha přes rozdílnost příčin totožná či podobná (delirium, halucinóza, epileptický záchvat, stupor, amence atd.) Je protikladná poruchám endogenním, ač se odlišení někdy nedaří. Bonhoeffer znal i zvláštní „degenerativní psychózu“ vězňů. Vyvolá ji vazba, avšak jen na „méněcenném“ terénu („labilita osobnosti“), jenž se projevil už kriminalitou. Převládají bludy. Stejně to vykládal berlínský židovský lékař **Karl Birnbaum** (1878–1950), jenž musel v roce 1933 uprchnout před nacistickou perzekucí do USA.

Je zajímavé, že se autor snad nejproslulejšího spisu o „psychopatiích“ (Die psychopathischen Persönlichkeiten) **Kurt Schneider** (1877–1967) v roce 1923 nikterak na Morelovu „degeneraci“ neodvolává. O Schneiderovi si musíme povědět víc. Úctyhodný je soupis jeho akademických hodností: doktor medicíny, filozofie, práv i teologie. Narodil se v jižním Německu na rozhraní Bavorska a Švábska (Crailsheim) působil v několika německých psychiatrických metropolích (Mnichov, Heidelberg, Kolín nad Rýnem) a ohromně obohatil psychopatologii. Nevěřil na degeneraci.

Francouzi však na „degeneraci“ dlouho nezapomínali a akceptovali Maganův termín „déséquilibre psychopathique“. Také česká psychiatrie byla Morelově teorii poplatná. První český univerzitní profesor psychiatrie **Karel Kuffner** (1858–1940) napsal ve své učebnici psychiatrie z roku 1897: „*Ve druhé polovině tohoto století vystoupil Morel, geniální zakladatel nauky degenerační, jejíž dalekosáhlý význam doposud není zcela vyčerpán.*“ Kuffner pokládal Morelův názor za příliš pesimistický, a tak o jeho všeobecné platnosti pochyboval: „*Často nastává degenerace rychlejší, často však daleko povolnější tempem a někdy vůbec mizí. Morel sám věděl, že za šťastných okolností nemusí vždy dojít k degeneraci, že může nastat i renovace rodin, jmenovitě šťastným křížením.*“ Podíl „degenerace“ shledával Kuffner i u některých neuróz, např. neurastenie i „hysterie“ a samozřejmě u „psychopatií“ a epilepsie. „Mravní šílenství“ či „moral insanity“ mívá degenerativní základ a Kuffner psal „*o zatížených intelektem vyspělých*“ a „*latentních*“, kteří jsou jen nositeli „degenerativních fyzických i psychických stigmat“. Proslulá kniha našeho psychiatra profesora **Antonína Heverocha**

(1869–1927) Diagnostika chorob duševních z roku 1904 obsahuje nesčetné odkazy na degenerativní bázi duševních poruch. „Každý degenerovaný je pro sebe typem, a proto i bohatství obrazů nevyčerpatelné. Abych nějaký aspoň pořádek ve výběru si zavedl, uvedu: I. Trvalé chorobné duševní stavy u degenerovaných, II. Přechodné chorobné duševní stavy u degenerovaných.“ Heverochovo dělení psychóz u degenerovaných a nede degenerovaných je v současnosti nepoužitelné. Degenerovaným se česky říkalo „zatíženci“. „Psyché zatíženců je sopečná půda. Jednou ve zdánlivém zevním klidu, jindy nastává kypění, a to okrskové nebo v celém území. Jednou dojde k explozi citové, jindy k explozi s perturbací myšlenkového obsahu, jindy ku podivínskému jednání nebo ku zvráceným snahám.“

Psychiatrické učení o degeneraci mělo v druhé polovině 19. století svou významnou odezvu v kulturním světě. Dozvíme se to v souvislosti s **Maxem Nordauem** (1849–1923). Jeho kritika tehdejší kultury byla i jakousi „psychiatrizací“ celých skupin umělců a jejich příznivců, zejména ve vyšších velkoměstských sociálních vrstvách. Pod škodlivým vlivem velkoměst se oslabuje nervový systém a jeho vyčerpanost vede k amorálnosti, hlouposti a šílenství, také však k zločinům, vraždám a sebevraždám, k závislostem a sexuálními perverzím. Psychiatrická teorie degenerace se dožila od druhé poloviny 19. století sotva předvídatelného zneužití, na němž se, s výjimkou nevelké skupiny fašismem a nacismem indoktrinovaných psychiatrů, většina nepodílela.

Původně na psychiatrii omezené Morelovy představy měly jisté dozvuky v literatuře. Nakrátko jim podlehl německý spisovatel **Gottfried Benn** (1886–1956), jenž akceptoval nacisty proklamované „Entartung“, jak se o něm dozvíme v kapitole o „umění šílených“. Benn psal v roce 1933 ve své glorifikaci nacismu, že dekadentní (tedy degenerovaní) intelektuálové dohospodařili a že si zaslouží už jen pohrdání. Psychiatři teorii degenerace neopustili ani dlouho ve 20. století. Neexistovaly ani výstižné kvalifikace nemocí duše a potřeba sestavit jejich systematiku obdobně tělesným chorobám byla stále naléhavější. Psychiatrická nozologie stále chyběla.

Karl Ludwig Kahlbaum (1828–1899) studoval medicínu na několika německých univerzitách, habilitoval se v Královci a v roce 1866 se ujal kliniky ve Zhořelci (Görlitz). Záhy se k němu připojil jeho přítel **Ewald Hecker** (1843–1909). Kahlbaum kliniku přebudoval a snažil se úporně vydělit z nepřehledné směsice forem duševních nemocí nějaké jednoznačně definovatelné samostatné nemoci. V roce 1874 „objevil“ v atakách probíhající katatonii, nejbizarnější formu pozdější schizofrenie (strnulá hybnost nebo pohybová bouře, abnor-

mální pozice částí těla, mutismus atd.) Kahlbaum byl těžký diabetik a zemřel v diabetickém komatu. Jeho kamarád Hecker byl ze Saska a medicínu vystudoval v Královci. Byl psychiatrem ve východním Prusku a na Kahlbaumovo pozvání přešel do Zhořelce. Zliberalizoval péči o nemocné. Pak vedl ústav ve Slezsku a v roce 1891 si zřídil privátní sanatorium (Wiesbaden). Spolužití s jeho pacienty bylo pověstné. Jedl s nimi a hodně s nimi cestoval. V roce 1871 vydal ve Virchowově archivu svoje pojednání o hebefrenii. Propuká hned po pubertě, a proto ji pojmenoval po řecké bohyni věčné mladosti Hébé. Z mláďenců i dívek jsou „zastydlí“ pubertáci a vedou hloupé řeči, blábolí jak maniáci. Průběh je zlý, následky tristní („zblbělost“).

Až na samém konci 19. století se na psychiatrickém nebi objevil největší psychiatrický systematik **Emil Kraepelin** (1856–1926). Prošel více psychiatrickými zařízeními v celém císařském Německu, nejvýznamnější bylo jeho působení v Heidelbergu a pak v Mnichově. Začínal u šéfa mnichovské psychiatrie **Bernharda von Guddena** (1824–1888), který vstoupil ve známost veřejnosti v souvislosti s duševní chorobou bavorského krále Ludvíka II. (1845–1888). Bavorská vláda ho v roce 1886 pověřila vypracováním psychiatrického dobrozdání o králově šílenství, aby mohl být odvolán. Dvašedesátiletý von Gudden posudek vypracoval na základě výpovědí mnoha osob z králova okolí. Regulérní psychiatrická explorace jeho „královské výsosti“ se realizovat nedala. Posudek schválili a podepsali další tři němečtí psychiatři (šéfové z Würzburgu, Erlangu a Wernecku). Soud zbavil krále svéprávnosti. Odvezli ho na zámek Berg na Starnberském jezeře. O Svatodušních svátcích dne 13. června 1886 nevěděl von Gudden nic lepšího, než si vyjít s králem na procházku k jezeru. Našli je oba mrtvé ve vodě jezera. Král asi von Guddena utopil a pak ve studené vodě jezera utonul i on sám. Von Gudden vychoval několik významných německých psychiatrů, Auguste-Henri Forela (1848–1931), pozdějšího šéfa curyšské psychiatrie, Siegberta Gansera (1853–1931), jenž popsal duševní poruchu vyskytující se hlavně u vězňů („ganserismus“), Aloise Alzheimer (1864–1915), po němž se jmenuje dnes tak obávaná demence, Franze Nissla (1860–1919), jenž přispěl k diagnostice progresivní paralýzy a další. Vraťme se ke Kraepelinovi. V roce 1883 vydal výtečný spis *Compendium der Psychiatrie* a poté vyšlo v letech 1883 až 1927 devět vydání jeho skvostné učebnice psychiatrie. Poslední, deváté vydání z roku 1927 vyšlo až po Kraepelinově smrti péčí jeho žáka Johanna Langeho (1891–1938). Největší Kraepelinovou zásluhou bylo rozdělení psychóz do dvou skupin (dichotomie), a to na „cyklofrenii“ (ma-

nickomelancholickou psychózu), která nezanechává následky, a „dementia praecox“, která je někdy zanechává. Vydělil v ní čtyři formy: „jednoduchou“ („simplex“), Kahlbaumovu „katatonii“, Heckerovu „hebefrenii“ a nejčastější paranoidní demenci. Samozřejmě pomýšlel na dědičné sklony k psychózám z degenerace (*Entartungsirresein*), ale i na jiné příčiny (metabolické, toxické aj.) Také důkladně definoval i další psychózy („parafrenii“, „paranoii“ atd.) Kraepelin byl zapříisáhlým, až fanatickým odpůrcem alkoholu. Vypráví se, že při cestách po Itálii potkal německého turistu, který vyzvídal, odkud pochází. Z Heidelbergu, prozradil Kraepelin. „*Tak to jistě znáte tobo podivínského profesora, jenž vůbec nepije, že?*“ Kraepelin, těžký migrenik, měl nemocné oči. Na levém oku měl výpadek (skotóm) v centrální oblasti, možná z intoxikace tzv. amylnitritem, s nímž kdysi dělal pokusy. Emila Kraepelina pohřbili v Heidelbergu. Na jeho hrobě najdete nápis: „*Dein Name mag vergehen, bleibt Dein Werk bestehen.*“ („Tvé jméno může být zapomenuto, Tvoje dílo nikdy.“)

Kraepelin představoval rozhodující předěl. Psychiatrie se stala větví přírodních věd. Rozhodující je klinická empirie, spekulace jsou přebytné a zavádějící. O tom, jaká je ta či ona psychóza, rozhodne koneckonců až to, jak to dopadne. Rozhoduje prognóza. Začala éra vědecké psychiatrie. Jeho poznatky doplnil švýcarský psychiatr **Eugen Bleuler** (1857–1939), jenž převzal po Forelovi psychiatrickou kliniku v curyšském Burghölzli. V roce 1911 vydal svou knihu o „skupině schizofrenií“. Překřtil Kraepelinovu „dementia praecox“ na „schizofrenii“.

Nyní jen krátká odbočka ke Kurtu Schneiderovi, o němž byla již řeč. Podal nejvýstižnější charakteristiku rozhodujících schizofrenních příznaků pod názvem „schizofrenní symptomy prvního řádu“. Přebírala je platná Mezinárodní klasifikace nemocí (ICD-10), třebaže cosi přidala:

„1) *Ozvučování vlastních myšlenek, prožitek předávání myšlenek zvenčí, přesvědčení o odnímání myšlenek, jež se rozšiřují i do mysli jiných lidí.*

2) *Blud, že se subjekt nachází pod cizí kontrolou, že je ovlivňován zvenčí, prožitek zvenčí způsobovaného ve vztahu k vlastnímu tělu, k vlastním pohybům, svým myšlenkovým pochodům, své činnosti a svému vlastnímu pocítování a vnímání.*

3) *Slyšení komentujících či dialog vedoucích hlasů, které se baví o osobě nemocného a případně vycházejí z určitých tělesných partií.*

4) *Přítomnost bizarních bludů, jejichž obsah neodpovídá kulturnímu prostředí, v němž nemocný žije, například, že může kontrolovat počasí či že je ve spojení s mimozemskými silami apod.“*

Jde o symptomy nejčastější formy schizofrenie (paranoidní).

Většina psychiatrů ve světě Kraepelina a Bleulera přijala. Výjimky se ale našly i v Německu. Profesor **Alfred Hoche** (1865–1943) z Freiburgu byl pobouřen. K čemu ty nové názvy? Hledejme symptomy a syndromy a nevymýšlejme nemoci (nozologické jednotky). A co Francouzi? Jak by mohli germánskému Kraepelinovi přitakat? Dodnes si uchovali svou vlastní klasifikaci forem šílenství. Ne že by francouzští psychiatři neobohatili výstavbu psychiatrické nozologie. O několika se zmíním. Pařížský profesor psychiatrie anglického původu **Benjamin Ball** (1833–1893) definoval halucinace a **Ernest Dupré** (1862–1921) zavedl do psychiatrie mytomanii (bájevou lhavost) a ve shodě s Morelem psal o „morbidní konstituci“ jakožto o dědičné degeneraci představující dispozici k psychóze. V Paříži se u Falreta vyučil **Jules Cotard** (1840–1889). Objevil v roce 1880 „bludný nihilismus“. Nemocný tvrdí, že jeho orgány přestaly fungovat, že jsou shnilé či že v jeho cévách už neproudí krev. V extrémních případech popřou i svou existenci nebo i existenci světa vůbec. Je to bludná hypochondrie melancholiků i schizofrenních. Pařížský psychiatr **Louis Jules Ernest Séglas** (1856–1939) navrhl v roce 1898 tomuto syndromu říkat „Cotardův syndrom“. Jeho opakem je blud nesmrtnosti u maniáků a některých melancholiků. Pařížský psychiatr **Gaëtan Gatian de Clérambault** (1872–1934) byl jedním ze vzdálených potomků Reného Descarta. Po víceleté praxi v pařížských psychiatrických zařízeních ho jmenovali šéflékařem na pařížské policejní prefektuře, kde se věnoval především soudní psychiatrii. Za první světové války byl na frontě těžce raněn a po uzdravení pracoval jako psychiatr v Maroku. Geniální podivín, mluvil několika cizími jazyky, vyznal se v umění a věnoval se etnografii. Obdiv mnoha, od jiných spíš výsměch. Pořádal přednášky pro laiky jako kdysi blahé paměti náš profesor Vondráček. Svůj život ukončil sebevraždou. Zastřelil se starým revolverem z první světové války. Důvod jasný nebyl, snad šlo o strach z oslepnutí, když se nepovedla oční operace šedého zákalu. Dva psychiatrické syndromy byly po něm pojmenovány: zaprvé erotomanický blud s přesvědčením nemocného, že je milován významnou osobností, který se někdy pojí se „stalkingem“ (úporným sledováním oné osoby) a někdy přechází do perzekučního bludu, a zadruhé psychický automatismus, kdy vlastní myšlenky nemocný prožívá jako cizí a do jeho duše projikované zvnějšku, nebo své vlastní pohyby prožívá jako zvnějšku vnucené a pak se cítí jako loutka. „Psychický automatismus“ jako vůbec první popsal však ruský psychiatr **Viktor Chisanfovič Kandinskij** (1849–1889). Pů-

sobil v Moskvě i v Petrohradu, nějakou dobu si pobyl i v Paříži. Sám prodělal přechodnou, asi dva roky se vlekoucí psychózu s bludy a halucinacemi. Označil ji jako „primární šílenství“. V roce 1885 vyšlo v Berlíně jeho pojednání o tzv. pseudohalucinacích a po jeho smrti se v roce 1890 postarala jeho vdova o ruské vydání v Petrohradě. Kandinskij zřejmě čerpal své poznatky z prožitků vlastní proběhlé psychózy a z toho, co pozoroval u některých obdobně nemocných kolegů. O jistém Dolininovi napsal: *„Najednou Dolinin cítil, jak začíná jeho vlastní jazyk hlasitě a uspěchaně hovořit, aniž by si to on sám přál, spíše proti jeho vůli, a to o tom, co se vůbec říkat nemělo. Nejdříve ho ten prožitek vyděsil, vždyť se cítil jako nějaký automat (...) když se trochu vzpamatoval a pochopil, co ten jeho jazyk žvaní, jeho vyděšenost ještě vzrostla. (...) Jeho vůle ztratila svou moc a nebyla schopna ten jeho zautomatizovaný jazyk zadržet.“* V současnosti mluvíme o „syndromu psychického automatismu Kandinskij-Clérambault“. Proč mluvil Kandinskij o pseudohalucinacích? O nich zpravidla mluvíme, když si je halucinující člověk v průběhu svých halucinací či záhy po jejich odeznění vědom jejich klamnosti. Jaspers to vysvětlil. Nemocný těm „hlasům“ objektivní charakter nepřizná, ač ho děsí svou odlišností od normálních vjemů. Goethe ve svém životopise *Dichtung und Wahrheit* vyličil svou „iluzi dvojníka“: *„Jel jsem po pěšince kousek od Drusenheimu a v té chvíli jsem měl svůj nejzáhadnější zážitek. Spatřil jsem, arci nikoliv svými tělesnými očima, nýbrž očima svého ducha, sám sebe, jak jedu na koni stejnou cestou jako já, a to v oblečení, jaké jsem jakživ nenosil: kourňově šedé s troškou zlatého.“* Tudíž – dle Jasperse – „pseudohalucinace“. Moc vzácné ani nejsou, a to i od jiných smyslů. Občas se přihodí i zdravému. Jejich nakupení může signalizovat vážnou nemoc duše. A symptomy psychického automatismu přijal Kurt Schneider do schizofrenních příznaků prvního řádu, tudíž se ocitly i ve „schizofrenním“ seznamu platné klasifikace nemocí duše (ICD-10).

Přes Kandinského jsme zabrousili do carského Ruska. Jinde tak proklamovaná teorie degenerace se tam moc neujala, ač ruští psychiatři francouzské a německé psychiatrie uznávali. Morela však nepřilíš. Nechci opomenout **Sergeje Sergejeviče Korsakova** (1854–1900). Nejvíc působil v Moskvě a navštívil i Paříž. Hodně psal o poruchách paměti. Už v první práci (1887) vyličil alkoholickou polyneuritickou psychózu. Pojmenovali ji po něm (Korsakovova psychóza). Amnestický syndrom s alkoholickým zánětem nervů (polyneuritis). Ztráta vstřípivosti paměti. Co nemocný prožije, to hned zapomene. A dávné události? Na ně se rozpomene. Cos měl dneska k večeri? Neví. Ale odpoví, co ho zrovna napadne, takže si vymýšlí. Vybájí si něco, a to jsou kon-

fabulace. Nálada různá, povznesená, spokojená, jindy strach a pak apatie. Je ve světě ztracený. Když chorobu nemá na svědomí alkohol, jde o korsakovský syndrom. Organické poškození mozku je nabíledni.

O identifikaci syndromu dvojníka se zasloužil francouzský psychiatr **Jean Marie Joseph Capgras** (1873–1950). Medicínu vystudoval v Toulouse a pracoval jako psychiatr v Paříži. Učil se u Falreta a Magnana. Společně se svým kolegou Paulem Sérieuxem (1864–1947) popsal nejprve samostatnou nemoc typu paranoie. Nazvali ji „folie raisonnée“, šílenství s rozumnými úvahami. Nemocný má blud, jinak je duševně v pořádku. O tom psal už v roce 1866 již zmíněný Kahlbaum. Jeho pacient nepoznával své nejbližší. Nějak to zapadlo, a tak se tím zabýval až Capgras. Nazval to „Illusion des Sosies“. Připomněl antický mýtus o tirynském králi Amfitryónovi. Jeho ženu Alkménu svedl sám hromovládny Zeus. Přijal Amfitryónovu podobu. Další noc byl už Amfitryón doma a i on Alkménu obtěžkal. Porodila dvojčata, dva kluky: Diova syna, největšího hrdinu antického Řecka Hérakla, a Amfitryónova syna Ífíkla. Co to jméno Sosias? Tak se zval jen Amfitryónův otrok.

Pichot (1983) to vysvětlil: „Sosie“ je ve francouzštině dvojník, docela stejný nebo hodně podobný. Bludná záměna postihne nejvíc osobu důvěrně známou. Manžel má svou ženu za podvodnici. S manželkou fyzicky identická, přesto dvojnice. Záměna se může týkat i jiných osob. Je to „Capgrasův syndrom“ u duševních chorob a organického postižení některých partií mozku. Podobný je další syndrom. Leopoldo Fregoli (1867–1936) byl homosexuální italský varietní umělec, mistr proměn. Jeho milenec Romulo byl jeho dvojníkem, a tak spolu dělali na jevišti bleskové přeměny („Quickchanges“). Dva francouzští psychiatři (Courbon a Fail) překřtili v roce 1927 „Capgrasův syndrom“ na „Fregoli syndrom“.

Pozitivistický výklad šílenství zavedl do medicíny nejprve v Manchesteru, později v Londýně působící anglický lékař **Henry Maudsley** (1835–1918). Oslněn pozitivismem Augusta Comta (1798–1857) soudil, že věda smí vycházet jen z faktů. Spekulovat se nemá. V roce 1867 vydal „Fyzilogii a patologii mysli“. Introspekce je ke zkoumání duše nepatřičná, zkoumejme jen vztah mezi podnětem zvnějšku do mysli vstupujícím a výsledným chováním člověka. Co probíhá v lidském nitru, poznat nemůžeme. Duševní choroby jsou varianty mentální degenerace. Narodila se „teorie černé skříňky“: vidět do ní není a co se v ní (tedy v duši) odehrává, zjistit neumíme. Z toho vyšel „behaviorismus“ (věda o chování). Přestaňme o duši spekulovat. Jsou to jen nevědecké bláboly.

Švýcarský psychiatr z Curychu **Adolf Meyer** (1866–1950), vyučený u Forela, dal Evropě v roce 1892 vale a přesídlil do USA. Stal se po několik desetiletí největší autoritou americké psychiatrie. Svou nauku nazval „psychobiologie“. Kraepelinovy a Bleulerovy výklady? Moc pesimistické. K americkému pragmatismu „nepasují“. Eklektik Meyer uznával jen to, co se mu hodilo. Něco z Freuda, něco od jiných. Proč mluvit o duševních nemocech? Jsou to jen „reakce“. *„Člověk ve svém boji o přizpůsobení na vnější i vnitřní stresy používá jakožto obrany mutismus, autismus, blud, halucinace apod. Bylo by ale scestné mluvit proto o nějaké schizofrenii. Je to tudíž jen schizofrenní reakce.“* Jak se někdo neumí normálně přizpůsobit, pomůže mu chorobná reakce. Degeneraci jako osudovost Meyer ze svého slovníku vyřadil.

Meyer se tedy postaral o psychiatrický export z Evropy do Ameriky. Import z Ameriky nebyl žádný? I byl. Americký lékař **George Miller Beard** (1839–1883) uveřejnil od roku 1879 několik článků o nové nemoci „z vyčerpání“. Dal jí název „neurastenie“. Je to ta nejbanálnější neurotická a čistě funkční porucha zdravé pohody s různými strastmi (nespavost, bolest hlavy, únava, nechutenství, mrzutá nálada a mnoho dalšího). „Snad každý civilizovaný člověk to někdy zažil při životním trápení. Beard ji měl za americkou nemoc z přílišného životního tempa. Člověk neví, kam dřív skočit, a tak vyčerpá své rezervy. Současná neurastenie nám moc vrásek na čele nedělá, jde jen o to, není-li prvním signálem nějaké závažnější tělesné či duševní nemoci. Pokud ano, pak je to „pseudoneurastenie“. S neurastenií naštěstí nikdo degeneraci nespojoval.

Francouzský „kníže vědy“ **Jean Martin Charcot** (1825–1893) z pařížské Salpetriéry mínil, že i při „hysterii“ spočívá osudová predispozice k degeneraci na mozku jako antické prokletí. Když se pařížská Salpetriéra v roce 1870 renovovala, musel Charcot řešit, co udělat s osmi tisíci ženami bez domova, které v ní našly přístřeší: prostitutky, duševně choré, epileptičky a hlavně hysterky. Rozlišování mezi hysterickými a epileptickými záchvaty bylo tehdy ještě v plenkách. Hysterii měla většina doktorů za pouhou simulaci a Charcotovi patří zásluha, že tuhle záhadu pomohl vyřešit. Nemocné hypnotizoval, ač hypnóza měla v medicíně špatnou pověst. V hypnóze vyvolal hysterické ochrnutí a pak ho v hypnóze odstranil. Stal se slavným po celém světě a kdo z doktorů chtěl něco znamenat, musel k němu na zkušenou. Byl u něj i Freud. Právě Freud spolu se svým kolegou **Josefem Breuerem** (1842–1925) k vysvětlení hysterie přispěli nejvíc.

Další hvězdou na francouzském psychiatrickém nebi byl **Pierre Janet** (1859–1947), psychiatr, psycholog a filozof. Objevil souvislosti fixních idejí v nevědomí s hysterií. Pocházely ze zraňujících a děsivých zážitků z minulosti, byly zahnány do nevědomí a zapomenuty. Je třeba je z nevědomí odhalit a zrušit. Jeho poznatky později zastínila psychoanalýza.

Počátkem 20. století byly položeny základy akademické psychiatrie, spočívající na Kraepelinových a Bleulerových závěrech. Zasloužil se o ni i profesor Ernst Kretschmer. Jemu je věnována samostatná kapitola. Ve Francii se o její vývoj zasloužili **Henri Claude** (1869–?), **Joseph Babinski** (1857–1932) a francouzský lékař polského původu **Eugene Minkowski** (1885–1972), jenž si liboval ve vitalistické filozofii Henriho Bergsona (1859–1941). Bergsonova „vitální síla“ („élan vital“) může i za šílenství. Když je jí v hlavě nemocného přespříliš, otrásá jeho osobností. Nastává „dezagregace“ a nemoc duše.

Ve Francii se proslavil i tvůrce dost komplikované „organicko-dynamické teorie“ šílenství **Henri Ey** (1900–1977). Ey chtěl koordinovat všechny moderní hypotézy vzniku duševních nemocí. Nemyslím, že by uspěl. Duševní nemoc je „dezorganizací“ duševního dění z organické poruchy (organogeneze) nebo bez ní, jakoby sama od sebe. Jsou funkce duše vývojově starší a mladší. Ty starší víc vydrží, mladší jsou choulostivější. Naruší se ty mladší – následek? Ty starší se rozbují a šílenství je na světě. Pochopili jste? Máte můj obdiv, já moc ne, ač jsem od řemesla. Ey psal o „šílenství okamžiku“ a „šílenství existence“. To se pochopit dá. Přechodné a trvalé, že? Trvalé je schizofrenie, při přechodném třeba v duši bludy jsou, ale jinak se ani nic moc neděje a každodenní život pacienta pokračuje. Nemyslím, že by Eyovi došlo, jak jsou jeho spekulace zbytečné.

Skvělou postavou světové psychiatrie se stal **Karl Theodor Jaspers** (1883–1969). Vystudoval v Heidelbergu a byl promován v roce 1908. Psychiatrii se věnoval pouze šest let (1908–1915). Od mládí churavěl a musel se vzdát asistentury na klinice. Díky otci finančně zajištěný napsal v roce 1913 svou Obecnou psychopatologii (vydali ji sedmkrát).

Po habilitaci v psychologii ji přednášel, zakotvil však ve filozofii. Nacisti ho z univerzity vyhnali kvůli židovské manželce. Po válce přednášel v Basileji. Čtyři poslední roky jeho života byly trýzní. Mozkové mrtvice, ochrnutí, afázie a demence. Smrt v šestaosmdesáti byla vysvobozením. V této knížce se rád na Jasperse odvolávám. Z psychiatrů byl asi nejgeniálnější.

Vědecká genetika koncepci degenerace vyvrátila. K jejímu vymizení to po dlouhá desetiletí nevedlo. Odpovídalo to duchu evropské dekadence. Fyzic-

ká a zejména psychická „zvrhlost“ či dokonce choroba zvyšují prý senzibilitu géniů a jejich kreativita narůstá, takže junktim „geniality a šílenství“ přežívalo. Souvislost „zvrhlosti“ s uměleckým nadáním se stala módním tématem mezi rokem 1870 a 1917. Ne všichni stoupenci teorie degenerace však souhlasili. Ohromnou publicitu si svým prokletím současné kultury v dvoudílné knize *Die Entartung* z let 1892-1893 získal německy píšící židovský publicista **Max Nordau (Südfeld)** (1849–1923). Jako stoupenec teorie degenerace však odmítl představu, že by degenerovaní géniové byli hnací silou pokroku. Jsou nebezpečím pro svět. Nordau to vyslovil dost lapidárně: *„Zvrhlí nejsou jen zločinci, prostitutky, anarchisti a zřejmí šílenci (...) jsou to někdy spisovatelé a umělci.“* Víc si o Nordauovi povíme v kapitole o „umění šílených“.

Tragickou úlohu sehrála s dědičností údajně spojená degenerace v době nacismu a mimořádně hanebnou roli sehrál švýcarský psychiatr **Ernst Rüdin** (1874–1952). Vystudoval medicínu v Curychu, kde v roce 1901 promoval. Zajímal ho psychiatrická genetika. Klinické psychiatrii se nikdy moc nevěnoval. Od studentských let ho také bavila žurnalistika. Propagoval rasismus. Chtěl ho vědecky zdůvodnit. Všechno nežádoucí v duši lidí sváděl na degeneraci, kterou je třeba vymýtit. Jak? Degenerovaní se nesmějí ženit a vdávat. Rozvod s degenerovaným se musí usnadnit. A degenerované je záhodno sterilizovat. A kdo že je degenerovaný? Přepestrá paleta: psychotici a slabomyslní bez výjimky, epileptici, sexuálně perverzní, alkoholici i těžší neurotici, bezdomovci a tuláci, zločinci, sociálně vykořenění a všichni „psychopati“. Nabídneme sterilizaci. Dobrovolně a nechce-li, pak z donucení. Rasa musí zůstat čistá. „Rasová hygiena“ je nezbytná jako očkování proti infekcím. Rüdin jako lékař po promoci v Curychu a v Basileji dlouho nepobyl. V Curychu byl u nás již známého profesora **Augusta Henriho Forela** (1848–1931). Dobrý psychiatr, i když lépe než šílenství rozuměl mravencům. Byl prvotřídním entomologem. Jako Bleulerův předchůdce na curyšské psychiatrii nebyl genetické posedlosti doktora Rüdina ani moc vzdálen. Na pár let se Rüdin ocitl na Kraepelinově klinice v Heidelberku a pak i v Mnichově. Habilitoval se tam v roce 1909. Kraepelin ho neprokoukl a pomáhal mu. V roce 1917 udělali z Rüdina šéfa psychiatrického genetického výzkumu v Mnichově (dnes „Institut Maxe Plancka“). Solidních publikací měl na svém kontě poskrovnu (cosi o šílenství vězňů a o dědičnosti při schizofrenii). Jeho nadšení z rasové hygieny rostlo. Jeho mentorem byl jeho švagr, fanatický rasový hygienik a stoupenec sociálního darwinismu **Alfred Ploetz**, zakladatel Společnosti pro rasovou hygienu

z roku 1905. Rüdin vedl svou partu na Mezinárodní hygienické výstavě v roce 1911 v Drážďanech. Varovala před degenerací kulturních národů. V roce 1934 sepsal Rüdin spolu s dvěma SS pohlaváry (Gütt, Ruttke) komenář pro služebny zdravé dědičnosti („Erbgesundheitsdienst“). Připravil terén pro „euthanazii“ pacientů psychiatrických zařízení od září 1939. Své psychiatrické kolegy však kritizoval už od roku 1910. Jen se pokoušejí „degenerované“ udržovat při životě a dokonce je léčit. Nedivme se, že těch doktorů po nástupu Hitlera z Německa odešlo nejméně šest set a nebyli to jen citelé toho „Žida“ Freuda. Pár jich nějak na zlé Rüdinovy počiny časem pozapomnělo, a tak byl v roce 1996 nucen profesor Peters z kolínského psychiatrického hlavního Rüdinova velebitel le pana doktora Webera trochu „sejmout“.

Vpád syfilidy do Evropy a progresivní paralýza

Pohlavní nemoc syfilis vyvolává mikroorganismus na hranici mezi bakteriemi a prvoky. Německý císařský zdravotní ústav pověřil v roce 1905 tehdy čtyřiatřicetiletého hamburského zoologa **Fritze Schaudinna** (1871–1906) pátráním po původci syfilidy. Spolupracoval s ním berlínský dermatolog **Erich Hoffmann** (1868–1959) z nemocnice Charité. Od něj obdržel Schaudinn syfilitický materiál od infekcí trpící pětadvacetileté dívky a dne 3. března 1905 našel pod mikroskopem sotva viditelné mikroskopické „hádky“. Byly tak špatně vidět, že je označil jako „bledé“. Byla to „spirochaeta pallida“, tedy něco jako bledý šroubovitý vlas a až později ho označil jako „treponema pallidum“, buňka bez jádra s dlouhým bičíkem. Prapůvodní vlastní treponémami vyvolaných infekcí byla východní Afrika. Odtud se v souvislosti s obchodem otroky dostaly do Anglie, hlavně se však rozšířily přes Asii do Severní Ameriky. Odhaduje se, že asi před 1600 lety z Afriky importovaná treponemóza mutovala z neverické nákazy na venerickou syfilidu. Svědčí pro to archeologické nálezy, nejvíc na ostrově Haiti, kde se našly na kostrách typické syfilitické změny, jaké se na zachovaných evropských kostrách nenašly. Syfilidě se říká také „lues“. Slovo pochází z latiny a znamená nákazu, infekci či „souchotiny“ (z německého „die Seuche“). Český termín „příjice“ vymyslel Josef Jungmann podle slovanské bohyně lásky

Toto je pouze náhled elektronické knihy. Zakoupení její plné verze je možné v elektronickém obchodě společnosti eReading.